

1915 Ermeni Tehcirinde Kullanılan Güzergahlar**

Mustafa Celalettin Hocaoğlu*

Özet

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde, müstakil bir devletleri bulunmayan Ermeniler, Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde siyasal bir varlık göstermemiş olmalarına rağmen, 19. yy.'a gelindiğinde özellikle Rusya ve İngiltere devletlerinin Osmanlı devletini parçalamaya matuf ideallerinde özel bir rol almışlardır. Yönetilemez duruma getirmeye çalıştıkları Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı esnasında Ermeni kalkışmalarını engelleyebilmek için Ermenileri Erzurum-Malatya-Musul, Sivas-Malatya-Musul, Adana-Halep-Lübnan, Batı ve Orta Anadolu hatlarından Kuzey Suriye ve Lübnan'a nakletmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Ermeni, tehcir, güzergah, göç.

1. Giriş

Armenia; Ermeniler Anadolu'ya gelmeden önce kullanılan coğrafik bir yer ismi¹ olup "yukarı ülke-yüksek ülke" gibi manalara gelir. Kendilerini Hay-Hayik şeklinde isimlendiren Ermeniler bölgeye, Ermenistan değil, *Hayastan*² derler. Anadolu dışından Doğu Anadolu bölgesine gelip yerleşen Hayk kavmi, bölgenin tarihi ismi olan Armenia kelimesini millet ismi olarak sonradan edinmiştir.

Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde³, Bizans-Sasani⁴ mücadelelerinde, topraklarının savaş ve çekişme alanı olmasından mütevellit, güçlüce bir devlete malik olamayan ve Anadolu'nun dört bir yanına çoktan dağılmış bir Ermeni milleti ile karşılaştılar. Bizanslılar ile aynı mezhepten olmamaları nedeniyle baskı altında olduklarından, Selçuki Türklerini neredeyse sevinçle karşıladılar.⁵

Adana-Sis bölgesinde hâkimiyet tesis etmiş olan Kilikya Ermeni Baronluğu⁶ da Memlûklüler tarafından yıkıldığından, Osmanlı Devleti kurulurken, Anadolu'da müstakil bir Ermeni devleti bulunmamaktaydı.

İstanbul'un fethinin ardından, Bursa Ermeni piskoposu Hovakim⁷, Fatih tarafından İstanbul'a getirilerek kendisine Ermeni Patriği unvanı verildi ve Ortodoks kilisesinin dini baskısında kurtulmuş oldular.⁸

19.yy.'ın ikinci yarısına kadar Avrupalıların neredeyse varlığından dahi haberdar olmadıkları Ermeniler, önce Rusların dikkatini çektiler. Rusların Balkanlar üzerinden Akdeniz'e inme projelerine bir alternatif olarak,

(*) Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü-Isparta, mustafabocaoğlu@sdu.edu.tr

(**) Bu makale, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ana bilim dalında 2006 yılında tamamlanan yayımlanmamış "Osmanlı Ermenilerinin Tehcir Yolları (1915)" isimli Yüksek Lisans Tezi'nin güncellenip geliştirilmesi ile üretilmiştir.

(1) Azmi Süslü, Fahrettin Kırzioğlu, Refet Yanıç, Yusuf Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara 1995, s. 11; Armenia'nın kesin sınırları belli değildir. Bayram Kodaman, "Türk Ermeni İhtilafının Başlangıcı (1878-1897)", *Ermeni Macerası*, Isparta 2001, s. 35.

(2) Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 2001, s. 19.

(3) Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001, s. 1.

(4) G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Nşr. Fikret İşıltan), Ankara 1995, s. 73.

(5) Osman Türan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996, s.14; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 48.

(6) Bu devlet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. A. Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara 1990; Mateos'un, Ermeni-Bizans ilişkisinin ne durumda olduğunu gösteren sözü ilginçtir. Ermenileri Orta Anadolu'ya süren Bizanslıların Türklerle karşı olan savunmalarını, "utanmadan hadım komutanlar, harem ağası askerlerle Türklerle karşı, Ermenistan'ı mübafaza etmeye kalkışıyorlar" demektedir. Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 2005, s. 38.

(7) Dabağyan, Fatih'in şehzadeliği esnasında Bursa'da Hovakim'i ziyaret ettiğini ve bu ziyaret esnasında İncil'den tesadüfen açılan bir yerde cihanı fethedecek hükümdardan bahseden bir yer çıkınca, Fatih'in "eğer İstanbul'u fethedersen seni de Patrik yapacağım" diye vaad ettiğini yazar. Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2003, s. 467-468.

(8) Hamit Pehlivanlı, "Ermeni Terörü: Tehcire Giden Yol", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ankara 2003, s. 97

Kafkasya-Doğu Akdeniz veyahut Kafkasya-Basra Körfezi planlarının araçlarından biri de Ermeniler olmuştur.⁹ Ruslar Ermeni gençlerini Rusya'da eğitimden geçirerek bağımsızlık ateşini Ermeni milletinın gönlüne düşürmeyi başarmışlardır.¹⁰

Balkan milletlerinin, Rusya ve Avrupa devletleri desteği ile birer ikişer bağımsızlıklarını kazandıklarını gören Ermeniler, hem Anadolu'da hem de İstanbul'da kanlı eylemler gerçekleştirdiler.¹¹ 1878 Ayastefanos Anlaşmasına kadar arkalarında hamî olarak sadece Rusları bulan Ermeniler, bu anlaşmanın Berlin'e evrilmesi ile başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerini de arkalarına alıp, Ermeni meselesini de uluslararası bir sorun haline getirdiler.¹²

Uluslararası toplumun dikkatini devamlı kendi üzerlerinde tutmak için, 1860'lı yıllardan itibaren kurdukları gazete veya cemiyet benzeri teşkilatlar ve varlığını Fatih'e borçlu Ermeni kilisesi¹³ tedhiş faaliyetlerini gerçekleştirdiler. Taşnak ve Hınçak üyeleri Erzurum, Van, Zeytun, Sason, Adana gibi Anadolu vilayetlerinde defalarca isyanlar çıkardılar. İstanbul'da gerçekleştirilen Kumkapı, Babıali ve Osmanlı Bankası baskını gibi olaylar daha çok ses getirdi. Hatta 21 Temmuz 1905 Cuma günü, Padişah II. Abdülhamit'i namaz çıkışı öldürme teşebbüsünde dahi bulundular.¹⁴

Ermeni kilisesi, yaptığı sayımlarda rakamları Ermeniler lehine birkaç kat artırarak devamlı büyükelçiliklere servis etti.¹⁵ Yoğun olarak yaşadıkları vilayetlerdeki kötü yönetimden devamlı şikâyet etmekle beraber, Van valisi Ali Paşa örneğinde olduğu gibi liyakat sahibi devlet adamlarını öldürmekten çekinmediler.¹⁶ İngiliz Büyükelçisi Lowther'a göre de Ermeniler, saldırgan ve kıskırtıcı bir politika izliyorlardı. Lowther'a Van'dan gönderilen Konsolos Yardımcısı Albay Betram Dickson'un raporunda Ermeniler; çıgırtkan, küstah, zorba, en kötü politikacıları taklit eden arsız kişiler olarak tanımlanmaktadır.¹⁷

I.Dünya Savaşının yaklaştığı günlerde, kurdukları baskı siyasetinin meyvesini alan Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdikleri Vilayat-ı Sitte'ye özel yönetim biçimine kavuşup "Erzurum, Trabzon, Sivas" için Hollandalı Westenek, "Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır" için de Norveçli Binbaşı Hoff'un¹⁸ atanmasını sağladılarsa da savaşın patlaması ile bu nizamname hiçbir zaman uygulanmadı.

II. Meşrutiyet'e giden günlerde, Taşnak Partisi ile İttihatçılar arasında vatanın bölünmemesi ve buna mukabil *vilayetlerin yetkilerinin artırılması* odaklı anlaşmalar yapıldı ise de savaşın başlaması ile Osmanlı vatandaşı Ermeniler, Rus ordusunda Türklere karşı savaştlar. Ruslara katılan III. Ordu emrindeki Ermeniler, Doğu Anadolu işgali esnasında cephe gerisinde yüz binlerce sivil Osmanlı vatandaşını öldürdüler.¹⁹ İzmir'de Rumlar

(9) S. Cöhçe, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Biçilen Rol", *I. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Güvenlik ve Huzur Sempozyumu Bildirileri (27-28-29 Mart 2000 Elazığ)*, Elazığ 2000, s. 516.

(10) Rusların Ermenilere muhtariyet teklifleri için bkz. Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, (Ed: Faruk Özerengin), İstanbul 1995, s. 147.

(11) Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, (Nşr: U. Demirbağ ve diğerleri.), Ankara 2001, s. 5.

(12) Esat Uras, *Tarichte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1950, s. 211-219; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986, s. 4.; İ. Ortaylı, "Ermeniler örgütlenirken Bulgar modelini takip ederek silahlanmışlar ancak Ramgavar gibi mutedil örgütler seslerini duyuramamışlardır. Atalarının yurtlarında çoğunluk olmadıkları halde devlet kurmaya kalkarak diğer milletleri temizleme hareketına girişip büyük hata ettiler" demektedir. İlber Ortaylı, "Jenosit Kavramı, Belgeler ve Tanıklarla Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi Gerçekler", (Ed: Aysel Ekşi), İstanbul 2006, s. 213-214; Ermeni asıllı yazar da bu görüşü desteklerken "coğrafi ve tarihi şartları hiç bir surette doğru değerlendiremeyen" Ermeni yarı aydınlarını suçlamaktadır. Levon Panos Dabağyan, *Ermeni Meselesi ve 1915 Kaosu*, İstanbul 2010, s. 237.

(13) BOA.DH.EUM.EMN 72/31; BOA.DH.EUM.EMN 70/25. Bu çalışmada kullanılan bu ve bundan sonraki arşiv belgelerine <http://www.devletarsivleri.gov.tr/Forms/pgArchiveBooks.aspx> adresinden ulaşılmıştır.; H. Pehlivanlı, a.g.m, s. 97.

(14) Yazarsız, *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi* (İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra) Nşr. E. Cengiz, Ankara 1983, s. 48.; Gültekin Ural, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1998, s. 231; Sedat Laçiner, *Türklere ve Ermenilere*, Ankara 2005, s. 6.

(15) Benzer nüfus artırma taktikleri için bkz. Mesut Çapa, *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele*, Ankara 1993.

(16) H. Oktay, "Ermeni Komitacılarının Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü", *YT 38*, (Ankara Mart-Nisan 2001), s. 832-837.

(17) Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, (Çev: Ayden Bireddinç), İstanbul 2009, s. 342.

(18) BOA.DH.KMS, 2-2/5_40 numaralı yazı ile İstanbul'a gelip huzura çıkacağı hakkında malumat verilirken, BOA.DH.KMS, 2-2/5_56 numaralı yazı ile de Van Bitlis vilayetlerine müfettişin salahiyyetleri ve kendisine yardımcı olunması hususları bildirilmiştir.

(19) Nürşen Mazıcı, "Batı Belgelerinin Fransız ve Ermenilerin Türklere Uyguladığı Katliamlar", *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız-Ermeni İşbirliği Bildirileri*, (23 Mart 2001), Elazığ 2001, s. 87.

Yunanlıları nasıl karşıladılarsa, Van'da da Ermeniler Rusları öyle karşıladılar.²⁰

Anadolu'da Osmanlı vatandaşı Ermeniler, Fransız ve Rus ordularında Türklere karşı savaşırken, misyonerlerin gönderdiği veya İngiltere'de Wellington House eliyle üretilen sahte katliam belgeleri kitaplaştırılıp Avrupa ve ABD kamuoyu yanıltıldı.²¹ Bu sahte raporlarda öldürüldüğü isim isim rapor edilen Ermeniler, savaşın başlamasını müteakip Van şehrinin anahtarlarını Ruslara teslim ettiler.²²

Ermenilerin örnekleri arşivleri dolduran katliam²³, saldırı, bombalama, tecavüz, casusluk, kaçakçılık gibi faaliyetleri durmaksızın devam ettirdiğinden, seferberliğin ilanından yaklaşık sekiz ay sonra, 24 Nisan 1915 tarihinde, bütün vilayet ve mutasarrıflıklara "komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması" emri verildi. 26 Nisan tarihinde de bunların yargılanmaları emredildi. 77.735 Ermeni'nin yaşadığı İstanbul'da bu emir üzerine 235²⁴ kişi yakalandı.

Olayların önüne geçilemeyince Enver Paşa'nın tavsiyesi²⁵, Talat Paşa'nın inisiyatifi²⁶ ile kanun çıkartılmadan tehcir başlatılmış ise de; 27 Mayıs tarihinde "*Vakt-i seferde icraat-ı hükmümete karşı gelenler için cibet-i askeriyeye ittihaz olunacak tedbir hakkında "Kanun-ı Muvakkat"*²⁷" kabul edilip, Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. 10 Haziran tarihinde hükümet, yayınladığı talimatname ile göç ettirilenlerin geride kalan mallarını koruma altına almak için kurulacak olan "Emval-i Metruke Komisyonu'nu" kurdu.²⁸

5 Temmuz 1915 tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakir, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul vilayetleri, Zor, Maraş, Canik, Kayseri ve İzmir mutasarrıflıklarına gönderilen tebligatla, Ermenilerin iskân edilmeleri için tahsis edilen bölgelerin genişletildiği bildirilmiştir. Buna göre²⁹;

"Kerkük sancağının İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalar dâhil olmak üzere Musul Vilayetinin doğu ve güney doğusu."

"Diyarbakir sınırından yirmi beş kilometre içeride, Habur ve Fırat vadilerindeki yerleşim yerleri dahil, Zor sancağının batısı³⁰ ve güneyi."

"Halep vilayetinin kuzeyi hariç doğu³¹, güney ve güney batısında bulunan bütün köy ve kasabalarla, Havran ve Kerek sancakları dahil olmak üzere, demiryolu güzergahlarından yirmi beş kilometre uzaklıkta bulunan yerleşim yerlerinde, Müslüman nüfusunun %10'unu aşmamak kaydıyla iskan edileceklerdir."

Tehcirden yabancı devletlerin konsolosluklarında ve okullarında³², yetimhane ve

(20) K. Gürün, a.g.e., s.258.; E. Uras, a.g.e., s. 616-620.; Toynbee'nin bu faaliyetlerinden dolayı Türklere özür dilediği hakkında bkz. Tolga Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası (1840-1923), İstanbul 2008, s. 214.

(21) Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu" ÖGES, (Ed. H. C. Güzel), Ankara 2001, s. 21-37.

(22) Y. Halaçoğlu, a.g.e., s.36.; K. Gürün, a.g.e., s. 264.

(23) Rus işgal kuvvetlerinde muvazaf Yarbay Tverdo Khlebof'un anılarında Erzurum'da vuku bulan Ermeni katliamları ve şiddeti yer bulur. Bkz. Semih Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, İstanbul 2007, s. 97-104.

(24) 24 Nisan günü tevkif edilenlerin sayısı E. Uras 235, K. Gürün, 235, Wängenheim ise 500 olarak vermiş olup 235 rakamı muhtemelen en doğru rakamdır.

(25) Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 47.

(26) Ancak Talat Paşa hatıralarında "*kanun hazırlanarak nazırlar kurulma sunulduğunda ben uygulanmasına tamamen karşıydım. Jandarmalar tamamen, polisler ise kısmen ordu hizmetine alınmış ve yerlerine milisler konulmuştu. Göçün bu yollarla yapılması durumunda çok çirkin sonuçlar çıkacağını biliyordum. Dolayısı ile geleceği düşünerek kanunun uygulanmamasında ısrar ettim ve yürürlüğe girmesini de geciktirmeyi başardım. Ancak bir süre sonra başta Van olmak üzere Ermeniler Doğu Anadolu'da isyanlarını hızlandırınca, hükümet üyeleri tarafından kanunun uygulanmasını geciktirdiğim için vatan baini suçlamasına bile maruz kalmıca, Erzurum'dan başlamak üzere göçü başlattım ancak Erzurum Valisi Tahsin Bey çıkartılanların Kürtlerin saldırısına uğradığını haber verince bir tabur asker çıkartarak ele geçirilenler kurşuna dizildiler"* demektedir. Talat Paşa, *Talat Paşa'nın Anıları*, (Nşr; Alpay Kabacalı), İstanbul 2003, s.68.

(27) BOA.MV 198/163.

(28) Y. Halaçoğlu, a.g.e., s.52.

(29) BOA.DH.UMVM 131/87; DH.ŞFR,53/94-1

(30) Y. Halaçoğlu ise doğusu demektedir.

(31) BOA.DH.ŞFR 52/267

(32) Adana'daki Alman Mektebi muallimi Sinanyan ve Alman Konsolosluğu'nda fabri memur olarak çalışan Simon Ağabalyan'ın tehcirden istisna tutulmaları... BOA.HR.SYS 2880/18 Belge No: 2,6; Edirne'de Avusturya müessesesi bayriyyesinden Sör Dagram Mektebi'ndeki Ermeni kızlarının sevkinden katiyen sarfınazar olunması... BOA.DH.ŞFR 56/91; BOA.DH.ŞFR 61/185; Halep'de bulunan Alman Mektebi'nde müstabdem Ermeni muallim ve muallimeler ile Ermeni talebe ve talebâtın orada kalmalarına müsaade olunması... BOA.DH.ŞFR 57/401; Trabzon Alman konsolosluğu nezdinde bulunan Ermeni ailesi... BOA.DH.ŞFR 88/23.

hastanelerinde³³, fabrikalarında³⁴ çalışan Ermeniler hariç tutulmuşlardır. Olaylara fiilen karışmamak şartıyla Protestan³⁵ ve Katolik³⁶ Ermeniler, bütün devlet memurları ve aileleri³⁷, mebuslar ve aileleri³⁸, Osmanlı Bankası çalışanları³⁹, devletin fabrikalarında çalışan işçiler⁴⁰, Lokomotif kumpanyası⁴¹ ve fabrikasında, inşaat mahallerinde çalışan işçiler⁴² ve yakın akrabaları⁴³, Konya'da faaliyet gösteren "Erva Vaska" Şirketi'nde müstahdem Ermeni memurları⁴⁴, doktorlar⁴⁵, Deutsch Orient Bank⁴⁶ çalışanları, Reji idaresi memurları⁴⁷ Duyun-u Umumiye memurları⁴⁸ tehcire tabi tutulmamışlardır. Antalya Ermenileri Dâhiliye Nezaretinin emriyle sayılarının azlığı (630) nedeniyle tehcire tabi tutulmamışlardır.⁴⁹

Tehcirin nasıl uygulanacağı hakkında Emniyeti Umûmiye Müdürlüğünden gönderilen, "Genel Sevk Talimatnamesi"⁵⁰ Halep, Urfa, Zor bölgesinde sevkîyatın nasıl ve hangi şartlarda yapıldığına dair çok net bilgiler verir.

Kafileler yol kavşaklarında bulunan Konya, Diyarbakır, Birecik, Halep, Cizre⁵¹ gibi merkezlerinde toplanmışlardır. Buralardan başka Afyon, Ereğli⁵², Harput, Malatya ve İzmit de ara durak olarak kullanılmıştır.⁵³ Örneğin İzmir'den gönderilen Ermeniler, Karahisar, Konya ve Diyarbakır toplanma merkezlerinden Musul'a sevk olunmuşlardır.⁵⁴

2. Tehcir Yollarının Düzenlenmesi ve Tehcirin Uygulanması

2.1. Erzurum-Malatya-Musul Hattı

Rus sınırına yakınlığı sebebiyle ilk uygulamalar Erzurum'da başlamıştır. Erzurum Ermenilerine çok az süre tanındığı iddiaları varsa da komitelerle ilgisi olmayanlara, en az on beş gün müddet verilmiştir.

Almanya Erzurum Konsolosu Von Scheubner-Richter on dört gün, Harput Amerikan Konsolosu Leslie Davis, tehcir edilecek

şahsa göre en az iki ile yirmi gün arasında mühlet verildiğini söylemektedir. Harput Amerikan Protestan Misyoneri Henry H. Riggs şehirde tehcirin 26 Haziran günü ilan edildiği halde, ilk hareketin 31 Temmuzda gerçekleştiğini bildirmektedir. İlk hareket ettirilenler doğrudan komiteler ile ilgisi olan terörist Ermenilerdir.⁵⁵ Bunlar birçok şehirde Haziran ve Temmuz aylarında yerlerinden çıkartılmış olup, diğerlerine Eylül ayı gibi sıra gelmiştir. Erzurum Ermenileri, önceleri Kastamonu ve Sivas'a doğru gönderildilerse de sonradan bunun uygun olmadığı anlaşılıp

(33) *Urfa'da kâin Alman müessesâtından eytambâne ile bastabânede müstahdem Ermeni milletinden eşbâs ile mezkûr eytambânede beslenmekte olan yetim çocukların Maraş, Mamuretülaziz, Haruniye'de bulunan bu gibi müessesâtı bayriye hakkında bahçolunan müsâadât-dan bi'l-istifâde buldukları mabalde ibkâları...* BOA.HR.SYS 2881/13 Belge No: 1-3; *Alman rahibelerinden Halep'de bulunan Beatris Rubner'in terbiye ve işlerini derubde etmiş olduğu Ermeni yetimleriyle, idâre beyeti ve talimiyesinin Halep'de kalmaları...* BOA.DH.ŞFR 63/225; Kazım Karabekir Paşa'nın yetim kalan Ermeni çocuklar için giriştiği eytamhane faaliyetleri ve askeri liseye kaydettirdiği çocuklara Ermeni asıllı oldukları iftirası için; Kazım Karabekir, *Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi*, (Ed. Ö. Hakan Özalp), İstanbul 2004, s. 241-244.; 1919'lu yıllarda Müslüman ailelere verilen Ermeni çocukların geri toplanması esnasında Ermeniler tarafından Müslüman çocukların da ailelerinden kopartılma hadiseleri için bkz. Erhan Başyurt, *Ermeni Emlaklıklar*, İstanbul 2010, s. 46.; Ayrıca bkz. İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi*, 1915-1923, İstanbul, 2005.

(34) *Urfa'da bulunan Alman müessesâtı sınıyiyesinin balı ve mensûcât fabrikasında müstahdem Ermeni amelelerin fabrika muâmelâtının düccârı sekte olmaması zımında ibkâlarına...* BOA. HR.SYS 2881/18

(35) *Ankara'da kalan bazı Protestan Ermeni âilelerinin sokağa çıkamadıkları istibbâr olduğundan serbestilerinin temini...* BOA.DH.ŞFR 56/38

(36) BOA.DH.ŞFR 54-A/276

(37) BOA.DH.ŞFR 55/311; BOA.DH.ŞFR 55-A/203

(38) BOA.DH.ŞFR, nr. 55/19

(39) BOA.DH.ŞFR 54-A/14; BOA.DH.ŞFR 55-A/242

(40) İzmit çuha fab. BOA.DH.ŞFR 54-A/294; Adana iplik fab. BOA.DH.ŞFR 55-A/230

(41) Başka istasyonlara tayin edilenlerinin aileleri ile birlikte taşınmalarına izin verilmiştir. BOA.DH.ŞFR 63/96

(42) BOA.DH.ŞFR 55/64; *fen, işletme nakliyat işlerinde müstahdem...* BOA.DH.ŞFR 55/318:

(43) BOA.DH.ŞFR 56/77

(44) BOA.DH.ŞFR 55/148

(45) *Kastamonu Vilayetine "Doktor Rupen Çilingiryan'ın orada serbest olarak ikâmet ettirilmesi..."* BOA.DH.ŞFR 55/214; BOA.DH.ŞFR 57/284

(46) BOA.DH.ŞFR 55-A/27

(47) BOA.DH.ŞFR 56/242

(48) BOA.DH.ŞFR, nr. 60/48

(49) BOA.DH.ŞFR, nr. 55/59; Davut Kılıç, "1915'de Tehcir Edilmeyen Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ankara 2003, s. 114.

(50) BOA.DH.EUM.VRK 15/71 No: 1-6

(51) Y. Halaçoğlu, a.g.e., s.57.

(52) Bir ara yollar tıkanıp Ereğli'de aşırı birikme olunca bazı Ermeniler ihtida ederek burada kalmak istemişlerse de "sevkîyatın te'hirinden dolayı kalan ve yollar açılacağına sevkleri tabî olan Ermenilerin terüci ibtidâları bi'ttab' muvâfıki siyâset olamaz" denilerek müsaade edilmemiştir. BOA.DH.ŞFR 61/252

(53) K. Çiçek, a.g.e., s.99

(54) BOA.DH.ŞFR 58/247; BOA.DH.ŞFR 58/271; BOA.DH.ŞFR 59/20

(55) Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Ankara 2005, s.89- 91.

Urfa, Musul'un güneyi ve Zor'a yönlendirilmişlerdir.⁵⁶ Alman Konsolosuna göre 16 Haziranda şehirden çıkartılan ilk katile, Harput üzerinden Urfa'ya ulaşmıştır. Bu havalide genel olarak kullanılan güzergah ise Erzurum, Bingöl, Diyarbakir yoludur. Erzurum-Erzincan arasında yaklaşık 500 kişilik bir Ermeni kafilesinin Kürtler tarafından katledildiği haberinin alınması üzerine, 14 Haziran 1915 tarihinde Bitlis, Diyarbakir ve Mamuretülaziz vilayetlerine yazılarak ile bu tür hadiselerin kesinlikle en ağır şekilde cezalandırılması istenmiştir. 27 Temmuz tarihinde Erzurum Vilayeti, Dersim eşkıyasının gerçekleştirdiği yeni bir katliamı merkeze duyurur. "Dersimlilerin bu sûretle tevâlî-i cinâyetleri kat'iyen câ'iz olamayacağından" denilerek Mamuretülaziz Vilâyeti'ne bu saldırıların önlenmesi emri verilmiştir.⁵⁷

Ermeni kafilelerine Kürtlerin, eşkıyaların ve Urban aşiretlerinin gerçekleştirdiği saldırılarda ölenlerin sayısının en fazla 10.000 kadar olduğu hesaplanmaktadır.⁵⁸ Tüm vilayet ve mutasarrıflara gönderilen yazı ile tehcir esnasında kafilelere saldıranların kesinlikle cezalandırılmaları, şimdiye kadar cezalandırılanların da merkeze bildirimleri istenmektedir.⁵⁹

Bu hat boyunca Ermenilerin katliam edildikleri, kadın ve kızlarına tecavüz edilip zorla tehcir edilerek, yayan yürürken ölenlerin kuyulara atıldıkları, çocuklarının açlık ve soğuktan öldükleri, mallarının gasbedildiğine dair Avrupa gazetelerinde haberler çıkmıştır. Örnek olarak Romanya'da L'Independance Roumaine⁶⁰ ve diğer gazetelerde çıkan yazılar tekzip edilerek, işin iç yüzünün gazetelerde yayınlattırıldığı Bükreş Sefaretince bildirilmiştir.⁶¹

Avusturyalı araştırmacı Annette Höss, Erzurum Ermenilerinin hareket tarihlerini farklı yerlerde farklı zamanlarda vermekle beraber, 16 Haziran gecesi zenginlerden oluşan ve Diyarbakir'e gönderilen bir kafilenin, Kiğı ve Palu arasında iken öldürüldüklerini

iddia eder.⁶² Oysa Erzurum'dan güneye indirilen bütün kafileler ya Bingöl üzerinden Diyarbakir'e veya Harput üzerinden Urfa'ya gelmişler ve buralardan taksim edilmişlerdir. Oysa Kiğı ve Palu Erzurum-Diyarbakir güzergâhı üzerinde değildir.

Malatya'dan Musul'a gönderilecek olan Ermeniler, genel olarak Urfa üzerinden gönderildikleri halde, bu yolun tamamen tıkanıp izdihamın görüldüğü durumlarda Diyârbekir üzerinden Musul'a sevkleri uygun görülmüştür.⁶³ Sayıları kırk bine yakın Kâhta Ermenilerinin Musul'a sevkleri, Urfa Mutasarrıflığı'na bildirilmiş ise de Urfa, Zor, Haleb havalisinin vilâyâtı şarkıyyeden gelen Ermenilerle dolduğu ve Diyârbekir yoluyla Musul'a sevk olunmaları istenmektedir.⁶⁴ Yine Adana, Erzurum, Bitlis, Haleb, Diyârbekir, Sivas, Mamuretülaziz, Urfa, Kayseri, Canik, İzmit Vilâyet ve Mutasarrıflıklarına gönderilen yazı ile artık Zor sancağında %10 nisbetine gelindiğinden, Haleb vilâyetinin güneyi, Sûriye vilâyetinin doğusu ve Kerkük livâsında iskan edilmeleri istenmiştir.⁶⁵

20 Kasım 1915 tarihli yazı ile Diyârbekir, Mardin ve Kayseri taraflarından gelecek Ermenilerin, Haleb'e uğratılmayarak Musul'a sevkleri münâsîp görülmüş ve Urfa ile Diyârbekir'e tebliğ edilmiştir.⁶⁶ 26 Kasım 1915'de de Musul'a sevk edilmek üzere Diyarbakir'e gelen Ermeni kafilelerinin Urfa'ya gönderilmeyip Mardin yoluyla sevk edilmeleri ve bu suretle Urfa'daki izdihamın izalesi öngörülmektedir.⁶⁷ Elazığ'dan Urfa'ya

(56) K. Çiçek, a.g.e., s.160.

(57) BOA.DH.ŞFR, nr. 54/162

(58) Y. Halaçoğlu, a.g.e., s.60

(59) BOA.DH.ŞFR 55-A/84

(60) Yazarsız, a.g.e., s. 333; Aynı gazetenin 12 Şubat 1915 tarihli nüshasında da Sazanof'un Duma'da, "Ermenilerin Ruslarla birlikte Devlet-i Aliyye'ye karşı harbetmekte oldukları yazılmaktaydı. Aynı husus 5 Teşrin-i Sani 1916 tarihinde Londra Lyceum Club'de Noel Buxton tarafından "Sırbistan ve Belçika'nın müttefiklere yaptıklarından çok daha cesurane (devlete malik olmadıklarından) bir şekilde Ermenilerin Rusların yanında savaşarak İngilizlere yardım ettiklerini" söylemektedir.

(61) BOA.HRSYS 2882/14

(62) Hikmet Özdemir, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2005, s. 82.

(63) BOA.DH.ŞFR 56/168

(64) BOA.DH.ŞFR, 57/245

(65) BOA.DH.ŞFR, 54/413

(66) BOA.DH.ŞFR, 56/85

(67) BOA.DH.ŞFR 56/180

indirilmeye çalışılan bir kabile, muhafızlarının görev gereği kendilerini terk etmek zorunda kaldıklarından, Arap aşiretlerinin saldırısına uğradığından bundan sonra Diyarbakır üzerinden Musul'a gönderilmeleri tavsiye edilir.⁶⁸

Musul Vilayetine bilahare yazılan yazıyla, şimdiye dek gönderilen göçmenlerin kesinlikle Bağdat hattının kuzey ve doğusuna yerleştirilmeyip, batısının tercih edilmesi istenmiştir.⁶⁹ Urfa ve Zor'a yazılan yazı ile gönderilenlerin Bağdâd hattının doğu ve güney kısmına iskân edilmeleri istenmiştir.⁷⁰

Erzurum Ermeni muhacirleri, Diyarbakır'den Musul'a gönderilmiş olup Cizre'den sonra, vilâyet hududunda Musul jandarmaları tarafından teslim alınmışlardır.⁷¹ Hat boyunca, hükümetin yayınladığı kanunlar haricinde davrananlar ve Ermenilere karşı suç işleyenler, görevleri ne olursa olsun cezalandırılmışlardır. Behisni Kaymakamı Edhem Kadri Bey zimmetine mal geçirdiğinden, Diyarbakır Harbe sevki emredilmiş⁷², Sivas Vilayetine, Kaymakam Vekili Fahri Efendinin tehcir esnasında önlem almadığından ve Koçhisar hükümet memurlarından Halim Efendinin -İstanbul'da sakin Oskinyan isimli bir Ermeni'nin yeğeni Maryam'ı alıkoyarak nikâhlanması- şikayetiyle soruşturulması bildirilmiştir.

Genelde sevk edilmeyen din adamları, mecburi hallerde nispeten yakın mevkilere gönderilmiş olup Erzurum Ermeni Katolik rahiplerinden Sivas'a sevk edilmiş olan Vahan ve Koçoryan Serop efendilere uygun şekilde muamele edilmesi⁷³ istenmiştir.

2.2. Sivas-Malatya-Musul Hattı

Merzifon, Sivas Vilayetinden daha çok öne çıkan bir merkez olup, buradan gönderilenler, diğer yerlere göre dış basında kendilerine daha fazla yer bulmuşlardır. Bunda, hem Merzifon Amerikan Kolejinin⁷⁴ faaliyetleri, hem de Merzifon'un Hınçak örgütünün yönetim merkezi olması etkili olmuştur. Halep ve Musul'a sevk edilen Merzifon Ermenileri-

nin bir kısmı Müslüman olunca, vilayet içlerine gönderilmişlerdir. Kolej, Merzifon Ermenileri için bir nevi toplanma ve sığınma yeri haline geldiğinden, bir süre sonra boşaltılmış ve son olarak da kız talebeler öğretmenleri⁷⁵ ile 2 Ağustos günü Sivas'a gönderilmişlerdir. Merzifon Konsolosunun raporuna göre, diğer vilayetlerde araba sıkıntısı çekilmesine rağmen muhacirler arabalarla gönderilmiş ve öğretmenler muaf oldukları halde gönüllü olarak tehcire katılmışlardır.⁷⁶

Mary L. Graffam, hatıralarında Merzifon, Amasya, Samsun yörelerinden çıkartılan Ermenilerin durumları hakkında bilgiler verir. Bayan Mary, Ermenilerle beraber Malatya'ya kadar yürümüş, *Tobma suyuna atılma korkusunu* onlarla beraber yaşamış, ancak köprü kayıpsız geçilmiştir. Bayan Mary genel olarak hükümetin iyi niyetli olduğunu söylemekte ise de Kürtlerden ve görevini istismar eden jandarmalardan şikâyetçidir. Özellikle üst düzey görevlilerin suistimalleri engellemek için canla başla çalıştıklarını belirtirken *fakat bu bir sel, önüne aldığımı götürüyor* demektedir.⁷⁷

Urfa Mutasarrıflığına 6 Eylül 1915'de gönderilen yazı ile, Canik ve Sivas'tan gönderilecek Ermenilerin, Mamuretülaziz - Diyarbakır yoluyla gelecekleri bildirilmektedir.⁷⁸ 27 Haziran tarihli Sivas vilayetine gönderilen yazıyla, "Harb mıntıklarına yakın olan Kemah, Kuruçay, Zara, Refahiye, Suşehri, Kahahisar, Alucra, Giresun ve Tirebolu kazalarında sevk esnasında firar veya ihtida ederek

(68) BOA.DH.ŞFR 57/190

(69) BOA.DH.ŞFR, 54/83

(70) BOA.DH.ŞFR, 54/84

(71) BOA.DH.ŞFR 56/387

(72) BOA.DH.ŞFR 60/61; BOA DH.ŞFR 61/165

(73) BOA.DH.ŞFR 95/109

(74) Bu kolej Osmanlı topraklarında bulunan en büyük yabancı misyoner okulu olup öğretmenleri ABD'de yüksek öğrenim görmüş olan Ermeni gençleriydiler. Okul ve faaliyetleri hakkında Bkz. Ali Tuzcu, "Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları", *Belleten*, LVII/220, (Aralık 1993), s.795; Anadolu'nun tamamında kurulan Ermeni okullarına ve misyonerlerle ilişkileri konusunda genel bir bakış için bkz. N. Tozlu, "Osmanlı Devletinde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", *YT 38*, (Ankara Mart-Nisan 2001), s. 921-934

(75) 63 kız, öğretmenleri Miss Gage ve Miss Willard ile gönderilmişlerdir. Bkz. K. Çiçek, a.g.e., s.129

(76) K. Çiçek, a.g.e., s.122.

(77) K. Çiçek, a.g.e., s.153.

(78) BOA.DH. ŞFR 54/337

kalmış olan Ermenilerin, düşmana casusluk etmelerinden dolayı vilayetin güneyine sevk edilmelerine karar verilmiştir.⁷⁹

Sivas, Trabzon, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyârbekir, Bitlis vilâyetleriyle Cânîk liyası dâhilindeki Ermenilerin sevki esnasında kanuna aykırı hareketleri gözlenen memurlar ve jandarma haklarında muhakeme başlatılarak derhal Divan-ı Harbe sevkleri emredilmiştir.⁸⁰ Yine Sivas Vilayetine⁸¹ yazılan emirle, *Gürün kaymakâmı Şuayb Efendinin, Ermeni işlerindeki ahvâl ve yakışıksız hareketlerine binâen, Dîvâmı Harbe verilmesi lüzûmu ve işten el çektirilmesi* bildirilmiştir.

Harput'da da bir Amerikan misyonu ve koleji olduğundan, Merzifon gibi dış basında fazlaca yer bulmuştur.⁸² Bunların en önemlileri Harput Amerikan Konsolosu Leslie A. Davis ve Halep Konsolosu Jackson'un raporlarıdır.⁸³ Davis'e göre Harput'ta tehcir 1 Temmuz da başlamış olup istikamet Urfa idi. Konsolos bu iki vilayetin yaklaşık 15-20 günlük bir yol olduğunu, yol üzerine bir iki köyden başka yerleşim birimi olmadığını, vali ile görüştüğünde yolculuk esnasında Ermeniler haricinde hiç kimsenin onlara katılıp yardım edemeyeceğinin söylendiğini aktarmaktadır. Daha sonra yayınlanan raporlarında ise görüşmesinin sadece ABD vatandaşı olan Ermenilerin yerlerinde bırakılmaları konusunu kapsadığını belirtmektedir. Bu görüşmede Misyoner Riggs ve Mr. Ehmman da olduklarından, bunların raporları da incelenmelidir. Riggs'in raporuna göre; görüşmede tehcirin geciktirilmesi, vasita sorunu, tutukluların salıverilmesi, yaşlı, hasta ve çocukların affı, muhtaçlara yardım, Amerika'ya para nakli, muhacirlere refakat konuları görüşülmüş olup, vali bunlardan sadece tehcirin geciktirilmesi ve muhacirlere refakat konusunu kabul etmeyip diğer meseleleri kabul etmiştir. Konsolosun raporuna göre, 1 Haziran günü Harput'tan çıkartılanlar bugün devlet karayolunun geçtiği güzergâhtan geçirilmişlerdir. Davis konvoyun on üçüncü gün Malatya'ya vardığını ve koruma karşılığı aldıkları 200 lirayla bölgeyi

terk eden görevlilerin, Ermenileri Akçadağ⁸⁴ Kürtlerine terk ettiklerini yazar. Otuz ikinci gün Kahta'ya ulaşan konvoyun, elli ikinci gün Kürtler tarafından donlarına kadar soyulup çırılçıplak yürümek zorunda kaldıklarını belirtir. Altmışıncı gün Viranşehir'e varan kafile⁸⁵, buradan trenle Haleb'e götürüldü demektedir. Konsolosun Mamuretülaziz vilayetinden *mezbahane* diye bahsetmesi ne kadar ciddi olduğunun bir göstergesi olup devamlı soyulduğunu bahsettiği Ermenilerden, yanlışlıkla gönderilen Protestanların geri dönmek için 50-100 lira rüşvet verebildiklerini de söylemesi ilginçtir. Ermenilerin tehcir esnasında maruz kaldıkları durumları bu kadar abartılı yorumlarla anlatan Davis'in, Ermenilerin bizzat kendileri hakkındaki düşüncesi de incelenmelidir. Davis'e göre;⁸⁶

“Olaylar esnasında bir tek Ermeni bile canını kahramanca feda etmek yoluna gitmediğinden, dini ve ahlâkî ilkeleri olmayan temelsiz bir ırktırlar. Anneler kendi canlarını kurtarabilmek için en aşağılık ve barbar bir Türk'e kızını verebilmektedir. Ölümün eşliğindeyken bile dinlerini değiştirmek, yalan ve hile, para aşkı, bunlar için önemsiz günahlardır. Amerikan İlahiyat Semineri Ermeni öğrencileri tutuklandıklarında kendilerini kurtarabilmek için, birbirleri hakkında iğrenç iftiralar uydurdular. Dürüstlük bu ırk arasında bilinmemekte olup insanın hayranlık duyacağı değil, acıyacağı bir millettirler.”

Harput'ta sevkiyat sorunsuz bitirilmiş olmayıp jandarmalara ateş açılmış ve 5-6

(79) BOA.DH.ŞFR 71/12

(80) BOA.DH.ŞFR 56/179

(81) BOA.DH.ŞFR 57/413

(82) Harput Ermenilerinin durumları, Müslümanlarla ilişkileri ve Harput'ta bulunan Amerikan misyonerlerinin günlüklerinin etraflı bir şekilde incelendiği Bkz. Osman Kılıç, “Harput'ta Ermeni Katliamı Yapıldı mı?”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ankara 2003, s. 81-95; Harput'ta Amerikalıların faaliyetleri için bkz. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 2003.

(83) K. Çiçek, a.g.e., s.170.

(84) Akçadağ Malatya Kahta karayolu güzergahında olmadığı gibi halkı da Kürt değildir.

(85) 3000 kişilik Harput konvoyundan 35 kadın ve 1800 kişilik konvoydan da 150 kadın ve çocuk kaldığını yazar. Bkz. K. Çiçek, a.g.e., s.187

(86) K. Çiçek, a.g.e., s.193.

jandarma şehit olmuştur. Ayrıca komiteciler, Harput hapishanesini yakmışlardır.

Mamuretülaziz Vilâyetine 28 Kasım 1915'de;

“Kahta Kaymakâmı Hakkı Beyin, Malatya'dan yola çıkarılan Erzurum Ermeni kâfilesini sevke memûr Hısnı-mansûr kaymakamından, yetkisi olmayarak almak için kazası hududunu te-cavüz etmesi üzerine, aralarında ihtilâf vuku bulmuş ve bu hal, kafilenin üç gün dağ başında kalmasını ve emvalin gasb olunarak kafilenin perişan olma-sına sebep olduğu ve Kahta kazasın-dan geçirilen diğer Ermeni kabileleriyle yerli Ermenilerin sevki esnasında, bir çok para ve eşya Hakkı Bey tarafından teslim alındığı hâlde mal sandığına tes-lim olunan akçe sadece on bin kuruş olduğundan, Divân-ı Harb'e verilmesi gereği Heyet-i Tahkikiye Reisi Mazhar Bey tarafından bildiriliyor⁸⁷”

denerek görüşleri istenmektedir. Yine bu vilayete 25 Kasım 1915 tarihinde verilen emirle havalar iyice soğduğundan başlarında bir erkek bulunmayan çocuk ve kadınların sevklerinin tehiri istenmiştir.⁸⁸”

Ermenilerden sevkîyat esnasında ku-duz köpekler tarafından ısırılanlar, İstanbul'a celb edilerek tedavileri Darül Kelb Tedavi-hanesinde tamamlandığından Canik vilayeti Ermenileri İstanbul'a gidebilmek için kendilerini köpeklere sırttırmışlardır.⁸⁹

Trabzon Ermenileri, Erzincan-Gümüş-hane ve Sivas üzerinden sevk edilmişlerdir. Konsolos Hezier'in *duyduğu dedikodulara göre* buradaki komite üyeleri deniz yolu ile Samsun'a nakledilmişlerdir. Dedikodunun ardından da Rus uyruklu olduğu ve sonradan öldüğü söylenen bir kişinin şahitliğine dayanarak bu kayıkların açıkta havaya uçurulduğu iddiası gelmektedir.⁹⁰

2.3. Adana-Halep-Lübnan Hattı

Konya üzerinden gelen Ermeniler, Adana-Halep yolu ile Musul'a sevk olunmuşlardır. Komitelerle alakası olan kişilerin sevklerine daha fazla dikkat edilmiştir.⁹¹ 30 Ağustos 1915 tarihinde, elçisi Morgenthau'ya rapor gönderen Mersin Amerikan Konsolosu Edward Natan, Tarsus'dan Adana'ya kadar bütün güzergâhın Ermeniler ile dolu olduğunu, Adana'dan itibaren trenle gittiklerini, hükümetin kalabalığa rağmen bu işi gayet intizamlı organize ettiğini, parası olmayanlara bilet tedarik edildiğini yazmaktadır.⁹² Adana'ya verilen emirle, hasta ve özürlü ailelerinin kesinlikle sevk edilmemesi istenmiştir⁹³ Görevlerini kötüye kullanan memur ve jandarmaların derhal cezalandırılmaları için İstanbul'dan bölgeye müfettiş gönderilmiştir.⁹⁴

Adana Ermenilerinin sayısı, 1914 sayımına göre yaklaşık 50.000 kadar olup bunlardan 14.000 kadarı, Halep ve ötesine sürgün edilmiştir. Bunların nakledilmelerinde bir sorun yaşanmazken, Musa Dağı Ermenilerinin nakli büyük sıkıntılara sebep olmuştur. 1915 Eylülünde göç etmeyen 5.000 kadar Musa Dağı Ermenisi, 1.500 kadar asker tarafından kuşatılmış ve meydana gelen olaylarda 500 kadar asker şehit olduktan sonra 4.000 kadar Ermeni, bir Fransız savaş gemisi ile Port Said'e (Mısır) nakledilmiştir.⁹⁵

(87) BOA.DH.ŞFR 59/146; BOA.DH.ŞFR 59/235; BOA.DH.ŞFR 58/47; BOA.DH.KMS. 49-2/19

(88) BOA.DH.ŞFR 58/124

(89) BOA.DH.ŞFR 79/14

(90) Trabzon Ermenilerinin nakli hakkında ayrıntılı bilgi için Amerikan Konsolosu Heizer'in raporlarının yer aldığı Bkz. K. Çiçek, a.g.e., s.107; Bu iddialara dayanılarak çizilmiş olan soykırım haritalarında Anadolu'da Ermenilerin yaşamadıkları yerler dahi soykırım noktaları olarak gösterildiği gibi, başta Trabzon olmak üzere bütün Karadeniz dahi katliama mekan olmuş gibi gösterilmektedir. Bkz. <http://www.umd.umich.edu/dept/armenian/facts/genocide.html>; http://www.armeniapedia.org/index.php?title=Armenian_Genocide#The_Genocide_06/06/06_00:06:20

(91) *Hınçak ve Taşnak Ermeni ihtilâl komiteleri rü'esâsından ve eşirâdan olmalarına binâ'en Musul'a teb'idleri lüzümü Konya Vilâyeti'nden tebliğ edilmiş olan Zabaryan Bezâfyan ve Obaryan Kirkoryan ve Açıryan nâmlarında* dört şahsın... BOA.DH.ŞFR 87/335

(92) Y. Halaçoğlu, a.g.e., s.58.

(93) BOA.DH. ŞFR, 56/27

(94) BOA.DH.ŞFR 56/186

(95) K. Çiçek, a.g.e., s.235.

Urfa Ermenileri tehcir başladığında kapsam dışı bırakılmışlardı. İlk başlarda, Urfa'dan göç ettirilen aile sayısı on bile değildir. Ancak olaylar artmaya başlayınca Urfa Ermenileri de kapsam dâhiline alınıp Rakka'ya sürülmüşlerdir. Aralarında Amerikan Misyonu çalışanlarından Solomon Knadjian da olup, pişmanlığından intihar eden yetimhane müdürü Leslie'nin tüm gayretlerine rağmen serbest bırakılmamıştır.⁹⁶ Leslie, Urfa Ermenileri ile ilgili raporunda, güneye sevk edilen bazı Ermenilerin korunmadıklarından dolayı bazı kadınların kaçırıldığından bahisle, sorumluların bizzat Talat Paşanın⁹⁷ emriyle Divan-ı Harbe verildiğinden bahsetmektedir. Bu süre zarfında Urfa oldukça gergindir ve 19 Ağustos tarihinde bu gerginlik doğrudan çatışmaya dönüşmüştür. Halep Amerikan Konsolos yardımcısı Edelman'a göre bu gerginlik, hükümetin Ermeniler elindeki silahların toplamasından ve önde gelen Ermenilerin toplanarak nereye gittikleri belli olmadan sürülmelerinden kaynaklanmaktadır. Ona göre iki polisin öldürüldüğü 19 Haziran günü Kürtler, Ermenilere saldırmışlar ve 200 kadar Ermeni öldürülmüştür. Mektubunun devamında Edelman, olayların yatıştırılmasında gösterdiği üstün gayretten dolayı valiye teşekkür ettiğini belirtmektedir. Bu belgeye dayanarak Hariciyesine rapor yazan Morgenthau, olayları başlatanların Türkler olduğunu belirtmektedir.

Hiçbir şehirde Ermeniler tehcire direnmedikleri halde, Urfa'da durum değişiktir. Kendilerine tebliğ edilmesinden itibaren Ermeniler, mahallelerinde yığınaklar yapmışlar hatta siper bile kazanlar olmuştur. Halep Konsolosu Jackson'un raporuna göre Urfa Ermenileri, bir ara aralarında Leslie'nin de bulunduğu İtilaf devletlerine mensup 8 kişiyi rehin alarak bir süre savunmada kalmışlardır. Urfa'da Eylül ayının son günlerine kadar bu rehine krizi sürmüş ve bir ara Amerikan Misyonu ile yetimhane Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. 24 Ekim tarihinde olayların

sona ermesinin ardından merkeze telgraf çeken Cemal Paşa, olaylarda 349 Ermeni'nin öldüğünü ve yaklaşık iki bin kişinin Musul'a yollandığını belirtir.

Antep Ermenileri de önceleri Urfa gibi kapsam dışı bırakılmışlardır. Bunda Ermeni nüfusun Müslümanlara göre oldukça az olması etkilidir. Şehrin valisi Fahri Paşanın, bütün dinlerin üst düzey temsilcilerinin olduğu bir ortamda, bir tek Hıristiyan bile öldürülürse sorumlusunu astıracağını söylemesi, şehirde uzun bir süre olayların çıkmamasında etkili olmuştur. Ancak bir süre sonra Zeytun Ermenileri ile ilişkileri artmaya başladığından, Suriye'de bulunan Horan'a tehcir edilmelerine karar verilmiştir.

Halep Amerikan Konsolosunun raporlarına göre, 1 Ağustos tarihinden itibaren her biri 15 vagonluk 9 tren dolusu Ermeni Halep'e getirilmiştir. Her vagonunda ortalama 35-40 kişi vardır. Yaya gelenler hariç yaklaşık 5000 kadarı da Resülayn, Arappınar ve Akçakoyunlu yolundan Halep'e nakledilmiştir. Böylece toplamı yaklaşık 20.000'e ulaşan Ermenilerden çok az bir kısmı Halep'de bırakılıp diğerleri, Şam-Hama istikametinde Arap ve Dürziler arasına yerleştirilmiştir.⁹⁸

İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'in 18 Ekim 1915 tarihinde Halep'den gönderdiği yazıya göre, tahminen bölgeye 100.000 kadar Ermeni gelmiştir. Ayrıca kayıtlara göre Musul ve Zor havalisine sevk edilmek üzere 18 Eylülde Diyarbakir'de 120.000, 28 Eylül itibarıyla de Cizre'de 136.084 Ermeni'nin toplandığı kayıtlara geçmiştir. Arşiv belgelerine göre bu kalabalık aşağıdaki şekilde dağıtılarak eritilmiştir.⁹⁹

(96) K. Çiçek, a.g.e., s.208.

(97) Talat Paşa, Urfa olayları ile ilgili raporunda "Ermenilerin asker elbiseleri ile yine Ermeniler arasında katliam yapıp suçu devlete atarak halkı galeyan getirmeye çalıştıklarını" söylemektedir. Bkz. Ergünöz Akçora, "Talat Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu", *Türk Tarih Kongresi Bildirileri V*, (Ankara 5-9 Eylül 1990), Ankara 1994, s.1783.

(98) K. Çiçek, a.g.e., s.214-226.

(99) Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 76

	Halaçoğlu	ACASR ¹⁰⁰
Suriye	37.702	
Menç - Bab - Maarra ¹⁰¹	5.700	17.000
Urfa - Zor - Musul	29.957	300.000
Kerek, - Havran	65.147	
Hama - Humus	12.000	32.000
Kuneytra - Ba'albek - Tebek - Doma	492	
Rakka- Obik	25.000	10.000
Zor	6.120	
Halep	30.000	7.000
Şam-Maan	100.000	
Resulayn	20.000	
TOPLAM	212.118	486.000

ACASR (American Committee For Armenian and Syrian Relief) rakamları, Halaçoğlu'nun verdiği rakamları tutmamaktadır. Halep Konsolosu Jackson, Alman Ermeni Cemaati Başkanı Stiert, İzmir Konsolosluğunun kullandığı bir belgede adı geçen Walter M. Geddes'in verdiği rakamlar hep birbirine ve Halaçoğlu'nun arşiv belgelerinden çıkardığı rakamlara yakındır. Göç eden Ermeniler, sadece Osmanlı kontrolündekiler olmayıp bir kısmı Kafkasya'ya bir kısmı da İran'a gönüllü olarak göç etmişlerdir.¹⁰²

Musul Vilayetine gönderilen bir yazıda, sevkiyat esnasında firar eden Ermenilerin, çöl üzerinden Musul hududunu geçerek Sincar cihetlerindeki Yezidilere ilticâ edip yolculara tecavüz ettikleri bildirilmiş olup Yezidilerle Ermenilerin münasebetlerinin men edilmesi istenmektedir.¹⁰³

23 Mayıs 1916 tarihinde ilgili bütün vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen yazı ile bazı mahallerde Ermenilere Amerika veya Alman müesseseleri¹⁰⁴ tarafından para dağıtıldığı, bunun devlet memurları tarafından yapılması ve aksine müsaade olunmaması istenmektedir.¹⁰⁵ Bu duruma seyirci kalan memurların cezalandırılacağı da ayrıca bildirilmiştir.¹⁰⁶ Amerikan Sefareti tarafından Osmanlı Bankası aracılığı ile elli bin lira havale edildiğinden bu paranın kimlere dağıtıldığı, Suriye Vilâyetinden ve Kudüs-ü Şerif Mutasarrıflığından sorulmuştur.¹⁰⁷ Yine Suriye Vilayetine *Hama'da Mariçe Mısıryan nâmın-*

*da birisinin Orient Bank'dan kendisi nâmına gönderilen paraları hükümetce alınan karâra muhâlif olarak Ermenilere dağıttığı*¹⁰⁸ tespit edildiğinden, araştırılıp men edilmesi istenmiştir. Halep, Adana, Musul, Diyârbekir Vilâyetlerinden başta Amerikalı olmak üzere yabancı ve yerli gayrimüslim tüccarların, hat boylarınca dolaşım bilhassa komitacı Ermenilerle görüşmelerinin mahsurlu olduğu anlatılmakta ve men edilmesi istenmektedir.¹⁰⁹ Tehcir şartlarının bütün ağırlığını bir süre sonra sırtında hisseden hükümet, ihtiyaten misyonerlerin ve yabancı devletlerin, doğrudan Ermenilere para ve sağlık yardımı yapmasına ses çıkarmamıştır.

2.4. Batı ve Orta Anadolu Hattı

Bursa, İzmit ve Yalova gibi başkente çok yakın yerlerde yaşayan Ermenilerin sevki, akıllara buralarda ihtilal hareketleri olmuş olabilir mi sorusunu getirmektedir. Arşiv belgeleri¹¹⁰ buralarda dahi Ermenilerin çeteler teşkil edip Müslüman köylerine saldırdıklarını söylemektedir.

2 Aralık 1915 tarihinde Karesi Mutasarrıflığına, *Bandırma havalisinden Mekece'ye*

(100) "American Committee For Armenian and Syrian Relief" isimli kuruluş Ermenilere yardım amacıyla kurulmuştur. Bkz. K. Çiçek, a.g.e., s.249

(101) Burada yer alan rakamları 5 Eylül 1331/18 Kasım 1915 tarih ve BOA.DH.EUM,2.Şb. 68/76 nolu yazı doğrulamakta olup Halep Vilayeti merkeze yazdığı raporunda, Halep'den yerli ve dışarıdan gelen toplam 37.000 Ermeni'nin Suriye'ye, beş bin yedi yüz nüfus Menç, Bâb, Ma'arra kazalarına sevk olunmuştur. Şu anda Halep'de yaklaşık 13.000 Ermeni, Kilis Katme istasyonunda ise 12.000 kadar Ermeni olduğu bunların her gün biner adet olmak üzere Urfa, Zor, Musul cihetlerine sevk edilmekte olduğu bildirilmiştir.

(102) 170.000 kişi Kafkaslara, 90.000 kişi İran'a, 4.000 kişi Port Said'e (Musa Dağı Ermenileri), 10.000 kişi ABD'ye, 50.000 kişi Yunanistan'a, 40.000 kişi Fransa'ya, 60.000 kişi diğer ülkelere göç etmiştir. Bkz. K. Çiçek, a.g.e., s.254

(103) BOA.DH.ŞFR 71/232

(104) Bu yardım kuruluşlarının en önemlileri ACASR, Kızıllaç ve Lord Mayor's Fund şirkettir. Osmanlı Devleti Ermeniler arkalarında güçlü devletlerin katkısı olduğunu hissetmemeleri için ilk zamanlar dış yardıma soğuk bakıp müsaade etmediyse de sonradan I. Dünya Savaşı'nın ağır şartları gereği misyonerlerin yaptığı yardımlara ses çıkarmamıştır. İlk başlarda Morgenthau ile Talat Paşa arasında bu konuda ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Bkz. K. Çiçek, a.g.e., s.260

(105) BOA.DH.ŞFR 62/90; BOA.DH.ŞFR 72/18

(106) BOA.DH.ŞFR 62/210

(107) BOA.DH.ŞFR 65/25

(108) BOA.DH.ŞFR 68/32

(109) BOA.DH.ŞFR 61/32

(110) *Bursa ve İzmit*, BOA.DH.ŞFR 55/327; *Yalova*, BOA.DH.ŞFR 55-A/104; *İzmit*, BOA.DH.ŞFR 59/169

*gelen sekiz yüz Ermeni'nin yanlarında memur bulunmadığı ve muhafızlarının da hiçbir tarafa bilgi vermeksizin kayboldukları İzmit'ten bildirildiğinden, bunun tekrar etmemesi*¹¹¹ gereği yazılmıştır. Aynı mutasarrıflıktan 24 Ağustos 1915'de, Ermenilerden özellikle muzırlarının süratle sevki istenmiştir.¹¹²

15 Ağustos 1915 tarihli yazı ile Kütahya mutasarrıflığına gelen Ermenilerin, kesinlikle bölgeye yerleştirilmeden sevkleri emredilmiştir.¹¹³ Hal böyle iken Kütahya'nın bu konuda hala eski tavrını sürdürdüğü 27 Ağustos tarihli yazıdan anlaşılmaktadır. Öyle ki İzmit ve Bursa'dan çıkarılan Ermenilerden birçoğunun ve bilhassa zenginlerin liva merkezinde ikametlerine ve hatta dükkân açarak ticaret etmelerine müsaade olduğu istihbar olduğundan, derhal durumun düzeltilmesi istenmiştir.¹¹⁴

Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığına, Balıkesir Ermenilerinin *şimdilik sevk edilmelerine gerek olmayıp köylere dağıtılmaları daha uygundur*¹¹⁵ dendiği halde, sonradan Çanak-kale Harbinin verdiği sıkıntılar nedeniyle Konya'ya sevkleri istenmiştir.¹¹⁶

İzmir Ermenileri trenle Afyon'a gönderilmiş, Eskişehir ve Kütahya Mutasarrıflıklarına yazılan yazılarla, Karahisar istasyonunda on binden fazla Ermeni biriktiği, beş altı gün için sevkiyat yapılmaması istenmektedir.¹¹⁷

Tren yollarının bulunduğu menzillerde tehcir bu yolla gerçekleşmiştir. Karahisar-Konya hattında¹¹⁸ devamlı tren kullanılmıştır. İzmit'ten sevk edilmekte olan Ermenilerin, Adapazarı, Geyve üzerinden direkt Konya'ya sevkleri¹¹⁹ uygun görülmüştür. Eskişehir'e, livadan ihraç olunacak Ermenilerin Konya yoluyla Haleb'e sevk edilecekleri bildirilmiştir.¹²⁰

Osmanlı sayımlarına göre yaklaşık 13.000 Ermeni'nin yaşadığı Konya'dan sadece 1.990 kişi sevk edilmiştir. Konya şehri dışarıya gönderdiği Ermenilerden ziyade özellikle Ankara ve Zeytun'dan gelen Ermenilerin

iskanı ve Batı Anadolu'dan gelen Ermeniler için toplanma merkezi olmuştur. Bu yıllarda Konya'da bulunan misyonerlerden Dr. W. M. Post'un raporları da bu yöndedir. Dr. Post'a Pozanti'dan 500.000 kadar Ermeni'nin trenle geçiş yaptığını demiryolu görevlileri söylemişlerdir.¹²¹

18 Ağustos 1915'de Karaman'a gitmek üzere Konya'ya gelen tahminen 1200 kişiden 500'ünün biletli, diğerlerinin biletsiz olarak trene bindikleri ve kumpanyanın para talep etmesinden hükümet Konya'yı mesul tutmaktadır.¹²² 18 Kasım 1915 tarihinde çekilen ihtarla¹²³ *Karaman istasyonunda Tevfik Çavuş nâmında bir jandarmanın, Ermeni muhâcirlerini yolcuların gözleri önünde kırbaçlamakta olduğu haber alındığı, defalarca tebliğ edilmesine rağmen bu sûretle hareket eden jandarma ile bu hâle müsamaha edenlerin haklarında, tahkikâtı ciddiyye ve şiddetle cezalandırılmaları ve netîcenin bildirilmesi* istenmektedir.

Ankara Ermenileri Yozgat, Kırşehir, Haymana, Nallıhan ve Sungurlu'dan toplananlarla beraber Diyarbakir, Zor¹²⁴ ve Haleb'e¹²⁵ sevk edilmişlerdir. Bazıları sevk esnasında fırsatını bulup kaçtıysa da yakalanmışlardır.¹²⁶ Bir kısmı yanlarında geri dönüş evrakı olmadığı halde geri döndüklerinden, yeniden sürülmüşlerdir.¹²⁷

2 Ağustos 1917 tarihinde Samsun ve havalisi kumandanlığına yazılan yazı¹²⁸ ile *erkek, kadın ve çocuk olmak üzere ilk kafiylede 155 ve ikinci kafiylede 20 Ermeni'nin Ankara'ya sevk edildiği Canik Mutasarrıflığı'ndan bildiril-*

(111) BOA.DH.ŞFR 56/257

(112) BOA.DH.ŞFR 55-A/111

(113) BOA. DH.ŞFR 55/278

(114) BOA. DH.ŞFR 55-A/178

(115) BOA. DH. ŞFR, nr.63/137

(116) BOA. DH.ŞFR 62/220

(117) BOA. DH.ŞFR 56/135

(118) BOA. DH.ŞFR 57/8

(119) BOA. DH.ŞFR 55/70

(120) BOA.DH. ŞFR, 55/115

(121) K. Çiçek, a.g.e., s.236-237.

(122) BOA.DH.ŞFR 56/249

(123) BOA.DH.ŞFR 56/64

(124) BOA.DH.ŞFR 57/216

(125) BOA.DH. EUM, 2. Şb. 68/66

(126) BOA.DH.ŞFR 57/355 ; BOA.DH.ŞFR 57/402

(127) *Konya Vilayetine...*BOA.DH.ŞFR 59/153

(128) BOA.DH.ŞFR 77/5

diğinden iskân ve işçeleri, çocukların mevcut yetimbanelere dağıtılmasıyla terbiyeleri istenmektedir.

Eskişehir'de ikamet eden Ermeni asker ailelerinin sayıları şayet az ise, başka yerlere gönderilmeyip İslam köylerine dağıtılması istenmiştir.¹²⁹ Eskişehir polisinin sevk esnasında genel olarak gönülsüz davrandığı birçok defalar İstanbul'a şikâyet edilmiş ve bu konuda uyarı yapılmıştır.¹³⁰

Konya'ya gelen Ermenilerin birçoğu buradan öteye gönderilememiş ve devlet tarafından buraya yerleştirilerek *yabancı defterine kaydları*¹³¹ istenmiştir. Bu durum sadece Konya ile sınırlı olmayıp 5 Kasım 1916 tarihli yazı ile Hüdavendigar, Eskişehir, Kütahya, Niğde, Karahisar-ı sahib, İzmit Mutasarrıflıklarına *gitmek üzere bekleyen Ermenilerin, sevk olunmayarak şimdilik mahallerince iskân ve işçeleri ve sevk olunup halen trende veya yolda bulunanlar varsa, miktarlarının bildirilmesi* istenmiştir.¹³² İzmit'ten 17 Eylül 1915 tarihli raporla toplam 58.000 Ermeni'nin sevk edildiği ve şu anda şehirde Ermeni kalmadığı¹³³ Eskişehir'den de yine aynı tarihli yazı ile Ermenilerin kâmilin sevk edildikleri¹³⁴ bildirilmiştir.

8 Ağustos 1915 tarihinde Konya'ya, Ermeni sevkياتına nihayet verildiğinin Eskişehir mutasarrıflığına yazıldığı ve şimdiki kadar oraya gelmiş olanların vilâyetin münasip yerlerine yerleştirilmesi yazılmıştır.¹³⁵ Ezine'den çıkarılanlar¹³⁶, İzmit'e, Urfa'dan sürülenlerin yerine de diğer vilayetlerden gelenler yerleştirilmişlerdir. Erzurum Ermenilerinin bir kısmı Kastamonu civarına, Müslüman olan Merzifon Ermenileri de Orta Karadeniz sahiline yerleştirilmişlerdir.¹³⁷

20 Ağustos 1917 tarihli yazı ile de tehirciye tabi bütün vilayet ve mutasarrıflıklara verilen emirle *bundan sonra merkezden emir gelmedikçe her türlü sevkini durdurulduğu*¹³⁸ bildirilmiştir.

Hava değişimi ve bedeli nakdî vermek suretiyle terhis edilen askerlerin tren, deniz ve menzil hattından uzak olan Konya vilâyeti dâhilinde Koçhisar ile Tuz Gölü civarına yerleştirilmesi uygun görülmüştür.¹³⁹ Divan-ı Harbi-i Örfice mahkûm olmalarına binaen, Kayseri'de kalmaları mahzurlu olduğu bildirilen beş Ermeni'nin Koçhisar¹⁴⁰ kazasına gönderilmesinden anlaşıldığına göre yukarıda sayılan sebepler yüzünden genelde ceza almış olan Ermeniler, hem göz önünde durması hem de stratejik kaynaklardan uzak olmaları için Konya ve Tuz Gölü civarına yerleştirilmişlerdir.

İstanbul'dan Ermeni sevk edilmemesine rağmen suçları sabit görülenler, Konya, Karaman, Tarsus üzerinden Zor'a sevk edilmişlerdir.¹⁴¹

Konya'ya öncelikle gönderilen Zeytun Ermenilerinin buraya yürüyerek geldiklerini şehirde bulunan Dr. W. S. Dodd'un raporlarında görmekle beraber, ilk gelen bin kişinin komiteci takımından, sonradan Zor ve Urfa taraflarına gönderilenlerin de diğerleri olduğunu görmekteyiz. Zeytun'dan çıkarken bütün hayvanlarını yanlarına almakla beraber bunları Toroslarda satmak zorunda kalmışlardır. Konya'ya gelişlerinden 15 gün sonra Sultaniye'ye nakledilen bu Ermeniler, sonradan Suriye'ye gönderilmişlerdir.

Misyoner Papazı J. E. Merrill'in ifadesiyle devlete yaklaşık 37 defa isyan eden Zeytun Ermenileri, aynen Urfa'da olduğu gibi tehirci esnasında da devlete direnme-yi boşlamamışlardır. Zeytun halkı, Bryce ve

(129) BOA.DH.ŞFR 55/213

(130) BOA.DH.ŞFR 56/355

(131) BOA.DH.ŞFR 69/118

(132) BOA.DH.ŞFR 58/53

(133) BOA.DH. EUM,2.Şb. 68/67

(134) BOA.DH. EUM,2.Şb. 68/15

(135) BOA.DH.ŞFR 60/199

(136) Ezine Ermenileri İtalyan harbinde şenlik yapmalarından dolayı zaten mimlenmiş olup içlerinde beş yüze yakın komitacı barındırdıklarından hiç olmazsa Karesi'ye sürülmeleri istenmiştir. BOA.DH.ŞFR 53/289

(137) K. Çiçek, a.g.e., s.99

(138) BOA.DH.ŞFR 77/170

(139) BOA.DH.ŞFR 62/182; BOA.DH.ŞFR 64/14

(140) BOA.DH.ŞFR 79/202

(141) BOA.DH.ŞFR 65/95

Toynbee'nin ifadelerine göre Zor'a ulaşımlardır.¹⁴² Amerikan arşivlerinde bulunup Ermeni patrikhanesince hazırlanan bir belgeye göre sayıları 38.000 kadar olan Maraş Ermenilerinden, sadece 11.000 kadarı sürgün edilmiştir.¹⁴³

3. Tehcir Esnasında Karşılaşılan Problemler

Tehcir esnasında Osmanlı Devletinin neredeyse bütün Avrupa devletleri ile savaş halinde olduğu nedense hep göz ardı edilmektedir. Amerikan Mersin Konsolosu Edward Nathan'ın¹⁴⁴ söylediği gibi *devlet tüm olumsuzluklara rağmen daba iyi koşulları Ermenilere sağlamak için gayret sarf ederken* elçisi Morgenthau hep olumsuz raporlar göndermeyi tercih etmiştir. Bu raporlar Amerikan kamuoyunda Türklere karşı acımasızca kullanılmıştır. Morgenthau'nun raporlarından faydalanan Alman Protestan Papazı Johannes Lepsius, Lord James Bryce ve İngiliz propaganda dairesi Wellington House üyesi Arnold Toynbee gibi yazarlar, Mavi Kitab'ı tertip ettiler. Heath W. Lowry "Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası" isimli kitabında, özellikle *Agop S. Andonian ve Arshag K. Schmavonian gibi Ermeni kökenli tercümanları kullanan Morgenthau'nun eseri ile Mavi Kitab'ın tam uyummadığını, bu kitabın Amerikan kamuoyunu Türklere aleyhine yönlendirmek için yazıldığını* ispatlamıştır.¹⁴⁵ Lord Bryce'in Türk tarihi hakkındaki tek propaganda kitabı Mavi Kitap olmayıp daha önce de Ermenileri Osmanlılara karşı kışkırtabilmek için *Maverayı Kafkas ve Ararat* isimli kitabı yazmıştır.¹⁴⁶

Soykırım taraftarlarının referans kabul ettikleri yabancı konsolosluk görevlilerinden Amerikan Trabzon Konsolosu Heizer, Samson Konsolosu Peter, Harput Konsolosu David, Halep Konsolosu Jackson'un raporlarının katliam yapılan yerle ilgili tespitleri hep şehir dışında bir yer, birkaç saat uzakta bir yer, Ergani-Maden arası, Diyarbakır, Harput arası gibi muğlak ifadelerden oluşur. Bunlar-

dan en kesini Merzifon Ermenileri hakkında verilen şehrin *12 mil* dışı ifadesi olup bunun da yeri ve yönü tam belli değildir. Aynı şahıslar bilgi kaynakları konusunda da *dedikodulara göre, söylendiğine göre, güvenilir bir kaynağa göre, doğru bir haber olduğuna inanmak için nedenlerim var, muhbirim beni temin etti ki* gibi ifadeler kullanırlar. Bu gün konu ile alakalı alakasız herkesin diline pelesenk olan bir milyon rakamı ise, daha tehcirin başladığı yirminci günde Harput Konsolosu Davis'in zikrettiği bir tahmin olup sonradan *resmîyet* kazanmıştır. Trabzon'dan Heizer, Değirmendere'nin şehirden çıkartılan cesetlerle dolu olduğunu söylerken, Halep konsolosu, Morgenthau'ya gönderdiği raporunda Trabzon Ermenilerinin tamamının şehre ulaştığını bildirmektedir.¹⁴⁷

Katliamlar konusunda ulaşılan kanaat şudur ki; 93 harbinden sonra patrikhanenin belirlediği stratejiye göre Anadolu'da vuku bulan her türlü olay, elçiliklere ve buradan da Avrupa devletlerine nasıl katliam olarak yansıtılıp ıslahat ve muhtariyet taleplerinin sesinin daha gür çıkması sağlandı ise tehcir esnasında da her hangi bir Ermeni'nin bir konsolosa gelerek yalan yanlış söylediği iddialar, peşinen doğru kabul edilip yine Avrupa'ya servis edilmektedir.

(142) K. Çiçek, a.g.e., s.229-231.

(143) Aynı belgede 31.680 Ermeni bulunan Haçin'den 2000 kişi, 93.700 Ermeni bulunan Adana Ermenilerinden 21.700 kişi yerinde kalmıştır. Oysa hükümetin emri Adana Ermenilerinin tamamının tehcir edilmesiydi. Demek ki bu emir tam manasıyla yerine getirilememiştir. Benzer bir durumdan dolayı Maraş Mutasarrıf hakkında soruşturma açılmıştır. K. Çiçek, a.g.e., s.233.

(144) Osmanlı kaynaklarında tehcir edildiği belirtilen Ermeni sayısına en çok yaklaşan yabancı gözlemci Mersin Konsolosu Edward I. Nathan'dır. 8 Şubat 1916 tarihli raporunda tehcir bölgesinde 500.000 civarında sürgün Ermeni bulunduğunu söyler. Halep Konsolosu Jackson ise 486.000 net rakamını verir. H. Özdemir vd., a.g.e., s.76.

(145) H. Özdemir vd., a.g.e., s.67.

(146) Salahi R. Soneyel, "I. Dünya Savaşı Günlerinde Türk-Ermeni İlişkileri ve İngiliz Propagandası", *Belleteri* LVIII/222, (Ağustos 1994), s.377-378.

(147) Konsolosların raporlarındaki tenakuzlar ve abartmalar için Bkz. K. Çiçek, a.g.e., s.292; Oscar C. Heizer'in de katıldığı çalışmalar neticesinde raporunu hazırlayan Alman Konsolosu Bergfeld ise 25 Temmuz 1915 tarihli raporunda açık bir şekilde denize veya nehre atma iddialarını mesnetsiz bulunduğunu söylerken *yolda ölen Ermenilerin intibar veya bastalıktan dolayı hayatlarını kaybetmiş olabileceğini kabul ediyor* demektir. 9 Haziran tarihli raporunda ise, *Türk halkının aslında Ermenilere reva görülen bu duruma razı olmadığını ancak Ermenilerin de olayların önlenmesi için hiç bir şey yapmadıklarını* söylemektedir. Bkz H. Özdemir vd., a.g.e., s.79.

Jackson'un üzerinde çok durduğu Halep'e çok az sayıda erkeğin ulaşmasından kasıtı, yollarda erkeklerin öldürüldüğüdür. Ermeni Avukat Vahan Kardeşyan, 100.000 Ermeni'nin, Nubar Paşa ise 200-220.000 Ermeni'nin savaş esnasında, İtilaf devletleri safında muharip olduğunu ve şehit olduklarını iddia etmişlerdir. Zaten Konsolosların katliam iddialarından -Harput Konsolosu Davis'in Harzar Gölünde gördüklerinin haricinde- somut bir delil olmadığından Jackson'un yokluğunu bahsettiği erkeklerin *Osmanlı ordusuna karşı barb ederken öldükleri* sonucu çıkarılabilir.¹⁴⁸

Bütün araçlar¹⁴⁹ sevkiyatta kullanıldığından, ordunun ihtiyacı olan erzakın¹⁵⁰ dahi naklinde sıkıntı çekilmiştir. Bu maksatla Konya'ya, askeriye için araçların zahire taşımaları esnasında sadece boşken Ermenileri taşımalarının uygun olacağı yazılmıştır. Yağmur mevsimi yaklaştığından özellikle Pozantı yolunda, *kendi menzilleri dışında*¹⁵¹ muhacir taşıdıkları için ihtar gönderilmiştir.

Toplanma merkezleri bir süre sonra kapasitesinden çok fazla dolmaya başlayınca alternatif menzillere gönderilen bazı kabileler, bu yeni duruma uyum sağlayamayan merkezlerce teslim alınmadığından, müdahale edilerek teslim almaları sağlanmıştır. Örneğin Malatya'ya gelip buradan sevk edilmeleri gereken Kayseri ve Sivas Ermenileri, Elbistan'a yönlendirilince burası teslim alınarak Maraş'a sevk etmek istemiştir.¹⁵² Bir ara Adana'da çok fazla birikme olduğundan *Ereğli'den gidecek kabilelerin Adana'ya uğratılmayarak doğrudan Maraş üzerinden Urfa'ya sevkleri* 26 Ağustos 1915'de, Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'e bildirilmiştir.¹⁵³

Kanun-ı Muvakkat, tehcirin genel sorumluluğunu orduya yüklediğinden, *Zor, Musul, ve Suriye vilâyetlerine sevkiyatın yeter miktarda vasıtayı gerektirdiği, hâlbuki vilâyetin bütün vasıtaları doğrudan doğruya askeriyenin emri altında olmasından yardımları olmadan bu işin sonuçlandırılmayacağı*¹⁵⁴ bildirildiğine göre, ordunun bazen vasita temininde gönül-

süz davrandığı veya savaş halinde bulunduğu -doğal olarak- kendi ihtiyaçlarını birinci sıraya koyduğu anlaşılmaktadır.

Bazı Arap aşiretlerinin kendi bölgelerinden geçen kabilelere saldırdıkları hakikattir. Suruç'dan Menbiç yoluyla Halep'e sevk edilen Ermenilerden iki bin kadarının, yolda Arap aşiretlerinin tecavüzüne maruz kalarak çırılçıplak soyuldukları Halep vilâyetinden bildirilmiştir.¹⁵⁵ 6 Aralık 1915 tarihinde Diyarbakir'den *sevk olunup yolda taarruza uğrayan Ermenilerin para, mücevherat ve diğer eşyalarının alınan tedbir neticesinde yakalattığından*¹⁵⁶ bahsedilmesi, yönetimin bunları kovuşturduğunu gösterir. Arap aşiretlerinin saldırıları ile güzergâh değiştirildiği de olmuştur. Urfa'dan Resulayn ve Nusaybin yoluyla gidenler, daha sonra Arapların saldırılarından korunmak amacıyla Siverek üzerinden gönderilmişlerdir.

Devleti uğraştıran bir diğer mesele de bulaşıcı hastalıklar olmuştur. *Musul'a sevk olunmak üzere Resulayn'a gelen Ermeni muhacirinin, tifüs ve diğer bulaşıcı hastalıklar taşıdıklarından, Resulayn'dan Musul'a normal yolla sevk edilmeyerek bu menzil hattına hastalık bulaştırılmaması, sevkiyatın yola uzak kesimlerden gerçekleştirilmesi*¹⁵⁷ Zor Mutasarıflığı'na bildirilmiştir. 24 Eylül 1915'de, Resulayn'a gelen Ermenilerden hasta olanların tedavi edilmesi için doktor talep edilmiştir.¹⁵⁸ Hastalıkların yayılmaması ve göçün rahat bir şekilde devamı için sihiye müfettişlerinin yetkileri artırılmıştır.¹⁵⁹ Konya Vilâyetinden

(148) K. Çiçek, a.g.e., s.310; Günümüzde özellikle ABD ve Fransa'da bazı Ermeni örgütleri 1915'li yıllarda 6-7 yaşlarında olup tehirci bizzat yaşamış Ermenileri şehir şehir dolaştırarak düzenledikleri toplantılarda canlı propaganda yapmaktadırlar. Bu videolar internete de konarak geniş kitlelere ulaşmaktadırlar. Yaşayan canlı mağdurların ifadelerinin analizi için bkz. Sedat Laçiner, *Ermeni sorunu Diaspora ve Türk Dış Politikası*, Ankara 2008, s. 67-80.

(149) *vilâyet dâhilinde araba kalmadığı...* BOA.DH.ŞFR 54-A/59

(150) BOA.DH. ŞFR, 54/290

(151) BOA.DH.ŞFR 56/274

(152) BOA.DH.ŞFR 54-A/157

(153) BOA.DH.ŞFR 55-A/153

(154) BOA.DH.ŞFR 54-A/200

(155) BOA.DH.ŞFR 55-A/144

(156) BOA.DH.ŞFR 56/315

(157) BOA.DH.ŞFR 60/219

(158) BOA.DH.ŞFR 54-A/153

(159) *icâb eden tedâbirî sıbbiye için doğrudan makâmî vilâyet/livâyâ mürâcaat...* BOA.DH.ŞFR 54-A/226

“Ereğli’deki iki yüz Ermeniden ellisinin ağır ve yüz ellisinin hafif hasta ve ekserisinin dizanteri ve sıtma oldukları ve bunların toprak üzerinde bırakıldığı haber veriliyor. Boş olan Ermeni banelerinde tecrit olunmaları¹⁶⁰” istenmiştir. Ancak her şeye rağmen buldukları yerlerde tedavi olmaları mümkün olmayanların -raporlu olmak şartıyla- uygun yerlere gitmelerine izin verilmiştir.¹⁶¹ Suriye vilayetinden; Hama’da bulunan yirmi bine yakın muhacir arasında tifo ve dizanteri hastalıkları zuhur ederek günde yetmiş seksen ölüm haberi alındığından, Halep’de bulunan Muhacirin Müdürü Şükrü Bey’le haberleşilerek bunların bir an evvel mahall-i mahsûslarına sevkleri istenmiştir.¹⁶²

Aynı dönemde dünyanın her yanında temizlik ihtiyacının tam karşılanamaması, gıda eksikliği ve salgın hastalıklar nedeniyle ölümler yaşanmıştır. Kayıplar için 500.000 rakamı bile baz alınsa, Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri arasında yedinci sırada yer almaktadır. Oysa I. Dünya Savaşı boyunca 388.000 askerimizin aynı nedenlerle öldüğü sıralamada Avrupa orduları arasında Türk ordusu ne yazık ki birinci sırayı almaktadır. Osmanlı ordusunda hastalandıktan sonra yeterli sağlık hizmeti alamadığı için ölenlerin oranı % 50 iken, Alman ordusunda bu oran % 10’dur.¹⁶³ Başka bir sorun da tehcir esnasında Ermenilerin, yine bir takım terör olaylarına girişmesidir. Bu eylemler Mamuretülaziz Amerikan Konsolosu Leslie Davis’in raporları ile sabittir. Osmanlı Devleti hala bu tip eylemleri gerçekleştirenlere veya firar edenlere başka bir vilayete sürgünden daha ağır bir ceza vermemektedir.¹⁶⁴

Halaçoğlu’nun tüm arşiv belgelerinin verdiği rakamları bir araya getirerek ulaştığı rakamlara göre; Ermenilerden sevke tabi tutulan toplam rakam 438.758 olup iskân sahalarına ulaşabilen nüfus ise 382.148 kişidir. İkisi arasındaki fark ise 56.610 kişidir. Bu fark Erzurum Erzincan arasında 500 kişi Kürtler tarafından, Meskene Urfa-Halep arasında ve Mardin civarında 2.000 kişi Arap

aşiretleri ve eşkıyalar tarafından, yaklaşık 5.000 kişinin de Dersimde öldürülmesinden oluşmuştur. Buna göre yaklaşık 10.000 kişi yollarda katliama maruz kalıp, açlık ve bulaşıcı hastalıklardan da 25-30.000 kişi eklenince 50.000 rakamına yaklaşılır. Bir de tehcir esnasında gönderildikleri yere varmadan kanyon dışına çıkılarak yerleştirilen, yurt dışına kaçan veyahut da Konya örneğinde olduğu gibi, sevkiyat durduğunda alıkonanlar da hesaplanınca 56.000 rakamına ulaşılır. Artin Hortomyan isimli Amerika’ya kaçan bir Ermeni’nin mektubunda belirttiği gibi Amerika veya başka ülkelere kaçırılıp perişan halde yaşayan binlerce Ermeni eğitilip Kafkasya’ya savaşmak üzere gönderilmektedir.

Tehcire tabi tutulan Ermeniler aşağı yukarı 500.000 kişi olup Osmanlı devleti, arşivleri ile bu esnada bir katliamın yapılmadığının hesabını verebilmektedir. Zaten Katolik ve Protestan Ermeniler, İstanbul Ermenileri, işgal altında bulunan Van ve Kars Ermenileri tehcir edilmediğinden, nüfusları en fazla 800.000 olarak tahmin edilmektedir.¹⁶⁵

Morgenthau, Ermeni Protestanlarından Zenop Bezciyan’ın yaklaşık 500.000 kadar Ermeni sevki edildi. Birçoğu Zor’a yerleşip yeni işlerini kurup çalışmaya başladılar bile ifadelerine hem şaşırmakta hem de rahatsız olmaktadır. Zira bu ifade, daha önceden Amerika’ya servis ettiği raporların neredeyse tamamına muhalif bir ifadedir. Hatıralarında, Anadolu’nun her yerinden sel gibi İstanbul’a akan dedikodulardan ibaret yalan yanlış kon-

(160) BOA.DH.ŞFR 57/337

(161) BOA.DH.ŞFR 65/92

(162) BOA.DH. ŞFR, 57/71

(163) K. Çiçek, a.g.e., s.306

(164) jandarma kuvvetiyle ve şimendöfer güzer-gâbindan uzak ve umümi olmayan tarik ile sevke ve teb’idleri... BOA.DH.ŞFR 65/38; firar ederek Eskişehir’e gelen Ermenilerin dönemeyecekleri dâba ileri mahallere sevkleri... BOA.DH.ŞFR 63/279; izinsiz dönenlerin, Eskişehir’e iade olunmayarak Karabısar-ı Sahib’de bırakılmaları... BOA.DH.ŞFR 65/45; Y. Halaçoğlu, a.g.e., s.59; Anadolu’daki toplam Ermeni sayısı ve tehcir edilen Ermeni sayısı hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Guenter Lewy, 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?, (Çev: Ceren Elitez), İstanbul 2011, s. 364-375.

(165) Tehcir dışında kalanlar hakkında bir rapor yazan Almanya Halep Konsolosu Batı Anadolu’da 27.000, İstanbul ve Edirne’de 164.000, Suriye, Filistin ve Bağdat’ta 13.500 olmak üzere toplam 204.700 kişinin tehcirden muaf kaldığını belirtir. Farklı rakamlar ve görüşler için bkz. K. Çiçek, a.g.e., s.252-253

solos raporlarını saydıktan sonra, *Ermenilerin sınır dışı edilmelerinin tarihte benzetilebileceği bir tek hadise olup o da İspanya'da İzabelle ve Ferdinand tarafından Yahudilerin kovulmasıdır* demektedir. Morgenthau'nun bu cümlesi sakkatlıklarla doludur. Ermeniler Osmanlı topraklarından sınır dışı edilmemişler İmparatorluğun güvenli yerlerine nakledilmişlerdir. Ayrıca elçi, İspanya'dan Yahudilerle beraber Müslümanların da kovulduğundan ve İslam eserlerinin yok edilmişinden hiç bahsetmemektedir. Görmezden geldiği bir nokta da Ermenileri katliam etmekle kıyasıya eleştirdiği Osmanlı devletinin, İspanya'dan çıkartılan Yahudilere sahip çıkması ve onlara toprak verip vatandaşlığına almasıdır.

Kullanılan belgeler bir araya getirildiğinde aşağıdaki gibi bir yerleşme tablosu ortaya çıkar.

Nereden	Nereye	No
Van, Bitlis ve Erzurum	Urfa (merkez hariç), Musul'un güneyi	53/91, 53/94
Nefsi Adana, nefsi Sis ve nefsi Mersin müstesnâ olmak üzere Adana, Mersin, Kozan, Cebeli Bereket livâları, İskenderun, Bilan, Cisri Şugür, Antakya kazâları, merkez hariç Maraş Sancağı	-Suriye Vilâyeti'nin doğusu Haleb Vilâyetinin doğu ve güney doğusu -Maraş komitecileri Konya'ya	5-3/92, 53/94, (54-A/272 Maraş) 63/191
Kayseri Küçük İncesu	Konya Aksaray gibi Ermenisiz bir yere	53/246
Trabzon, Ma'mûretü'l-aziz, Sivas, Diyarbakır vilâyetleriyle Canik	Musul vilâyetiyle Urfa ve Zor -[Daha sonra bu karar Sivas, Diyarbakır, Ma'mûretü'l-aziz ve Kayseri için sadece Musul olarak düzenlenmiştir]	54/87 56/308
Mamuretülaziz, Canik ve Sivas'tan	Merkez hariç Urfa	4/337
Karesi	Hüdavendigâr	54/336, 54/376
Zeytun	Konya Sultaniyye (Karapınar)	54-A/70
İzmit	Haleb	4-A/264
Eskişehir	Haleb	55/115
Diyarbakır, Mardin	Musul	-Diyarbakır 56/90 -Mardin 56/85
Ankara	Diyarbakır ve Zor Haleb ve Zor'a	57/216 68/66
İzmir	Musul, Zor	Musul 58/247 Zor 69/261
Balıkesir	Konya	62/220
İstanbul (suçlular)	Zor	65/95

Benzetmesinin ardından, *şimdiye kadar bahsi geçen olaylar ve katliamlar nedeniyle yaklaşık 600.000 Ermeni'nin yok edildiğini ve belki de bunların sayısının 1.000.000'a ulaşabileceğini iddia eder. Bunun da katliamın daha başlangıcı olduğunu ekler.*¹⁶⁶

21 Şubat 1916'da tehcirin durdurulması kararı alınmıştır. Bir ara komiteciler yeniden sevk edildi ise de 15 Mart tarihinde ikinci bir emirle bu uygulama da kaldırılmıştır. Anadolu Ermenilerinin tamamı Suriye'ye nakledildiğinden, İstanbul Ermeni Patrikhanesi lağvedilip, Sis ve Akdamar Katolikoslukları ile birleştirilip Kudüs'e taşınmış ve başına Sis Katogikosu Sahak Efendi getirilmiştir.¹⁶⁷

4. Sonuç

Ermenilere yapılan tüm uyarılara rağmen terör olayları bir türlü önlenemeyince, İstanbul'da 24/25 Nisan 1915 gecesi, üst düzey komitecilere yönelik ilk tutuklamalar başladı. Tutuklamaları Avrupa devletleri çok sert bir şekilde protesto ettiler. Bu protesto metni, bu gün soykırım müddeilerinin en çok dayandıkları belgedir. Oysa tutuklananlar, İstanbul'dan çıkartılıp Ankara ve Çankırı'ya yerleştirilmişlerdi.

Tedbirlere rağmen Ermeniler katliamlarına devam edince, Talat Paşa Ermeni komitecilerini kalabalık oldukları yerlerden çıkartmaya başladı. Özellikle Zeytun Ermenilerinin faaliyetlerine devam etmeleri üzerine, "*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cibet-i askeriyeye ittihaz olunacak tedabir hakkında Kanun-ı Muvakkat*" çıkartıldı. Bu kanunla gerek görülen yerlerde, Ermenilerin malları ve canlarına zarar gelmemesi şartı ile Musul, Zor ve Haleb bölgelerine tehcir edilmelerine karar verildi.

I. Dünya Savaşının devam ettiği, Osmanlı ordusunun, Kafkasya, Çanakkale ve

(166) Henry Morgenthau, *The Secrets of the Bosphorus*, New York 1918, s. 211-212.

(167) Halaçoğlu, a.g.e., s. 77; Kudüs Ermeni Patrikhanesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988.

Yemen çöllerinde savaştığı günlerde, düşman ordularına cephede yardım eden Ermenilerin mallarının korunması için yönetmelikler çıkarılıp, komisyonlar kuruldu. Daha tehcir başlatılmadan güzergâhlar, araçlar, toplanma merkezleri, gıda ve su ihtiyacının karşılanması için stok yapılması, güvenlik gibi durumlar düşünülüp karara bağlandı. Ermenilerin tamamı tehcire tabi tutulmayıp yabancı devlet vatandaşları, devlet memurları, asker aileleri, Katolik ve Protestan Ermeniler, Antalya örneğinde olduğu gibi nüfusları bir şehirde çok az olan Ermeniler istisna tutuldu.

Menziller arasında tren yolları varsa mutlaka bu yolla taşınan Ermeniler, bazı yerlerde orduya ait arabalarla taşınıp savaş ve hasat zamanı araç sıkıntısı çekildiğinden, bazen yanlarında jandarma olduğu halde yürütüldüler. Dağlık yolları kullanmayan devlet, askerin de taşındığı ana güzergâhları Ermenilerin hizmetine sunmaktan çekinmemiştir. Kars ve Van Rus işgali altında olduğundan bölgede Ermenileri göç ettirilmemişlerdir. Doğu Anadolu Ermenileri Erzurum, Bingöl üzerinden Diyarbakır'a indirilmişler, buradan da Cizre toplanma merkezi yolu ile Musul vilayetine gönderilmişlerdir.

Varmalarından önce, muhacirin tahsisatından masraf yapılarak evler yapılmaya çalışılmış veya bizzat kendilerinin yevmiye ile çalıştırıldığı ev inşaatlarına başlanmış, ekonomik hayatın canlandırılabilmesi için kendilerine hayvan, tohumluk ve tarım aletleri verilmiştir.

Dersim yöresinde bulunan Kürt aşiretleri, Ermenilerin kendilerine reva gördükleri katliamların intikamlarını almak veya eşkıyalık için Ermeni kabilelerine saldırdıklarından, güzergâh değiştirilmiş, kabilelerin jandarma sayısı artırılmış ve olayların sorumluları yakalanarak şiddetle cezalandırılmıştır. Ermeniler kızlarını subaylara vererek oldukları yerde kalmak isteyince bu talep hükümet tarafından yasaklanarak bu tür nikâhların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Orta Anadolu ve Karadeniz Ermenileri, Sivas'ta toplanmışlar ve Malatya'ya nakledilmişlerdir. Trakya'dan ve Batı Anadolu'dan göçürtülen Ermenilerin tamamı, sayılarının azlığından trenle Konya'ya gönderilmiş ve buradan da Pozantı, Tarsus, Adana üzerinden Halep'e nakledilmişlerdir. Bu hat üzerinde bulunan Urfa Ermenileri, Anadolu'da hiç bir şehrin göstermediği kadar tehcire tepki göstererek şehri savaş alanına çevirmiştir. Olaylar Amerikan Misyoneri Leslie'nin, arkasında pişman olduğuna dair bir mektup bırakarak intihar etmesiyle sonuçlanmıştır. Zira Leslie, yetimhanesini Ermeniler için bir cephaneliğe çevirmiştir.

Trakya Ermenileri, İstanbul içinde karışıklığa sebep olmamaları için deniz yolu ile İzmit'e getirilmişler ve buradan Eskişehir, Kütahya yolu ile Konya'ya aktarılmışlardır. Tehcirin sonlarına doğru, İzmit, Kütahya, Eskişehir, Konya ve Niğde gibi merkezlere ulaşanlar, bu şehirlerin sakin yerlerine iskân edilmişlerdir. Zeytun Ermenileri, Konya'ya nakledilmişler ancak kalabalıklaşmaya başlayınca Zor'a gönderilmişlerdir. Faaliyetleri bakımından çok tehlikeli olan komiteci Ermeniler, stratejik kaynaklardan uzak tutulabilmeleri için Tuz Gölü civarı ve Koçhisar mıntıklarına iskân edilmişlerdir.

Devrin şartlarına göre sistemli başlayan tehcirin ilerleyen aylarında, savaş şartlarının ağırlaşması, 1915 yılının çok kurak geçmesi, tıbbi ihtiyaçların tam olarak karşılanamaması gibi sebeplerle kayıplar olmuştur. Bu yıllarda Osmanlı ordusu da aynı sorunlar yüzünden asker kaybetmekte, hatta bu sıralamada Avrupa'da %50 ile birinci sırada yer almaktadır. Bu kayıplar, özellikle Amerikan ve Avrupa devletleri konsolosları tarafından çok abartılmış; "şehir dışında bir yer, birkaç saat uzakta bir yer, Ergani-Maden arası, Diyarbakır, Harput arası" gibi muğlak yer ifadeleri soykırım iddialarına kaynaklık etmiştir.

Osmanlı arşivlerine göre 500.000 Ermeni tehcir edilmiş olup, kayıplar yakla-

şık olarak 50.000 kişidir. Nubar Paşa dahi 390.000 kişiden fazlasının Suriye, Zor ve Musul'a ulaştığını itiraf etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri;

BOA.DH.EUM. EMN: 70/25; 72/31 Belge No: 1,14,19,21,24,26

BOA.DH.EUM. VRK: 15/71 No: 1-6

BOA.DH.EUM: 2. Şb. 68/15; 68/66; 68/67; 68/76

BOA.DH.KMS: 2-2/5-56; 2-2/5-40 ; 49-2/19

BOA.DH.ŞFR: 52/267 ; 53/289; 53/94-1; 54-A/14; 54-A/157; 54-A/276; 54-A/294; 54-A/59; 54/290; 54/337; 54/162; 54/413; 54/83; 54/84; 55-A/104; 55-A/111; 55-A/144; 55-A/153; 55-A/178; 54-A/200; 55-A/203; 54-A/226; 55-A/242; 55-A/27; 55-A/84; 55/115; 55/148; 55/19; 55/213; 55/214; 55/278; 55/311; 55/318; 55/327; 55/59; 55/64; 55/70; 56/135; 56/168; 56/179; 56/186; 56/180; 56/242; 56/249; 56/257; 56/27; 56/274; 56/315; 56/355; 56/38; 56/387; 56/64; 56/77; 56/85; 56/91; 57/190; 57/216; 57/245; 57/284; 57/337; 57/355; 57/401; 57/402; 57/413; 57/71; 57/8; 58/124; 58/247; 58/271; 58/47; 58/53; 59/146; 59/153; 59/169; 59/20; 59/235; 60/199; 60/219; 60/48; 60/61; 61/165; 61/185; Belge No: 2,6; 61/252; 62/182; 62/210; 61/32; 62/220; 63/279; 62/90; 63/137; 63/96; 64/14; 65/25; 65/38; 65/45; 65/92; 65/95; 68/32; 71/12; 71/232; 72/18; 77/170; 77/5; 79/14; 79/202; 87/335; 88/23; 95/109

BOA.DH.UMVM: 131/87

BOA.HR.SYS: 2880/18; 2881/18; 2882/14

BOA.MV: 198/163

Araştırma Eserler

AÇIKSES Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 2003.

AKÇORA Ergünöz, "Talat Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri V*, (Ankara 5-9 Eylül 1990), Ankara 1994, ss.1763-1807

ATNUR İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi, 1915-1923*, İstanbul, 2005.

AYVERDİ Semiha, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, İstanbul 2007.

BAŞAK Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1840-1923)*, İstanbul 2008.

BAŞYURT Erhan, *Ermeni Evlatlıklar*, İstanbul 2010.

CÖHÇE Salim., "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Biçilen Rol", *I. Milletlerarası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, Güvenlik ve Huzur Sempozyumu Bildirileri (27-28-29 Mart 2000 Elazığ)*, Elazığ 2000, ss. 511-525.

ÇAPA Mesut, *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele*, Ankara 1993.

ÇİÇEK Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Ankara 2005.

DABAĞYAN Levon Panos, *Ermeni Meselesi ve 1915 Kaosu*, İstanbul 2010.

DABAĞYAN Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul 2003.

ERCAN Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988.

GÜRÜN Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 2001.

HALAÇOĞLU Yusuf, *Ermeni Tebciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001

KARABEKİR Kazım, *Ermeni Dosyası*, (Ed: Faruk Özerengin), İstanbul 1995.

KARABEKİR Kazım, *Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi*, (Ed. Ö. Hakan Özalp), İstanbul 2004.

KILIÇ Davut, "1915'de Tehcir Edilmeyen Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2003, ss. 113-120.

KILIÇ Osman, "Harput'ta Ermeni Katliamı Yapıldı mı?", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Ankara 2003, ss. 81-95.

KODAMAN Bayram, "Türk Ermeni İhtilafının Başlangıcı (1878-1897)", *Ermeni Macerası*, Isparta 2001.

LAÇİNER Sedat, *Ermeni sorunu Diaspora ve Türk Dış Politikası*, Ankara 2008.

LAÇİNER Sedat, *Türkler ve Ermeniler*, Ankara 2005.

LEWY Guenter, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, (Çev: Ceren Elitez), İstanbul 2011.

MAZICI Nurşen, "Batı Belgelerin Fransız ve Ermenilerin Türklere Uyguladığı Katliamlar", *Sömürgecilik Hareketlerinde Fransa ve Anadolu'da Fransız-Ermeni İşbirliği Bildirileri*, (23 Mart 2001), Elazığ 2001, ss.83-99.

MCCARTHY Justin, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu" *OGES*, (Ed. H. C. Güzel), Ankara 2001, ss. 21-37.

MORGENTHAU Henry, *The Secrets of the Bosphorus*, New York 1918.

MÜNİR SÜREYYA BEY, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi*, (Nşr; U. Demirbaş ve diğerleri.), Ankara 2001.

OKTAY H., "Ermeni Komitacılarının Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü", *YT 38*, (Ankara Mart-Nisan 2001), ss. 832-837.

ORTAYLI İlber, *Jenosit Kavramı, Belgeler ve Tânkırlarla Türk-Ermeni İlişkilerinde Tarihi Gerçekler*, (Ed: Aysel Ekşi), İstanbul 2006.

OSTROGORSKY G., *Bizans Devleti Tarihi*, (Nşr. Fikret İşıltan), Ankara 1995.

ÖZDEMİR Hikmet, Çiçek Kemal, TURAN Ömer, ÇALIK Ramazan, HALAÇOĞLU Yusuf, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara 2005.

PEHLİVANLI Hamit, "Ermeni Terörü: Tehcire Giden Yol", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2003. ss. 97-112.

SONYEL Salahi R., *Osmanlı Ermenileri*, (Çev: Ayden Biredinç), İstanbul 2009.

SONYEL Salahi R., "I. Dünya Savaşı Günlerinde Türk-Ermeni İlişkileri ve İngiliz Propagandası", *Belleten* LVIII/222, (Ağustos 1994), ss.

SÜSLÜ Azmi, Kırzioğlu Fahrettin, Yinanç Refet, Halaçoğlu Yusuf, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara 1995.

TALAT PAŞA, *Talat Paşa'nın Anıları*, (Nşr: Alpay Kabacalı), İstanbul 2003.

TOZLU N., "Osmanlı Devletinde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", *YT* 38, (Ankara Mart-Nisan 2001), ss. 921-934.

TURAN Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1996.

TUZCU Ali, "Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları", *Belleten*, LVII/220, (Aralık 1993), ss. 795-826.

URAL Gültekin, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1998.

URAS Esat, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1950, s. 211-219; Cevdet Küçük, *Osmanlı*

Diplomasinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul 1986.

URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 1987.

ÜREMİŞ Ali, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 2005.

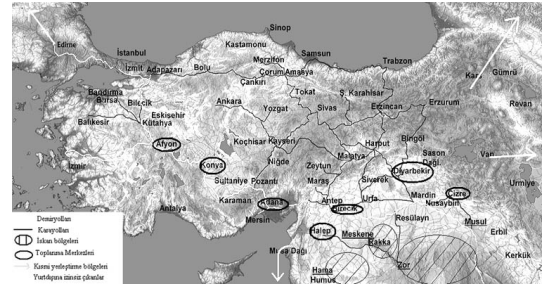
YAZARSIZ, *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekat-ı İhtilaliyesi (İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra)*, Nşr. E. Cengiz, Ankara 1983.

İnternet

<http://www.umd.umich.edu/dept/armenian/facts/genocide.html>

http://www.armeniapedia.org/index.php?title=Armenian_Genocide#The_Genocide

<http://www.devletarsivleri.gov.tr/Forms/pgArchiveBooks.aspx>

Harita 1: Ermenilerin tehcir edildikleri yollar, toplanma merkezleri ve yerleştikleri bölgeler (Çizim: Mustafa Celalettin HOCAOĞLU)